

NPI

[4.03] Nordisk Øst-forum

Rundt om bogen – under sovjet-
magten og i reformernes turbulens

Begreppslig förvirring och ryskt
civilt samhälle

Hur ryssar presenteras i TV-
dokumentärer i Finland

Nasjonale republikker i Sentral-Asia

Glimt fra Romanias åndsliv

Serbia etter Milosevic

Nr. 4 - 2003
17. Årgang

Norwegian Institute
of International
Affairs

Norsk
Utenrikspolitisk
Institutt

[4] Innhold

- 467 **Forord**
- 469 **Rundt om bogen – under sovjetmagten og i reformernes turbulens**
Helle Dalgaard
- 487 **Begreppslig förvirring och ryskt civilt samhälle**
Pelle Åberg
- 503 **Hur ryssar presenteras i TV-dokumentärer i Finland. Ett sätt att konstruera etnicitet.**
Helena Jerman
- 519 **Nasjonale republikker i Sentral-Asia: sovjetisk politikk og lokale forutsetninger**
Arne Haugen
- 537 **Glimt fra Romanias åndsliv**
Tor Martin Møller
- 551 **Serbia etter Milosevic**
Ognjen Pribicevic
- 561 *Velkommen til Internett*
- Bokomtaler*
- 565 **Dostojevskijs sidste rejse. En personlig beretning om et lands forvandling**
Recenserad av Disa Håstad

- 568 **Hos de røde – om at filme sovjetmennesker**
Omtalt av Bjørn Sørenssen
- 570 **Eurostories – Reiser i Øst-Europa**
Omtalt av Martin Paulsen
- 572 **Being Positive. Perspectives on HIV/AIDS in the EU's Northern Dimension and Finland's Neighbouring Areas**
Omtalt av Harald Siem
- 574 **Kosovos mange ansigter**
Recenserad av Jessica Johnsson
- 577 **Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia**
Omtalt av Åse Berit Grødeland
- 580 **L'etat, c'est pas moi: Reframing citizenship(s) in the Baltic republics**
Omtalt af Lars Johannsen
- 582 **Rasstreljannaja semja (istoritsjeskie otsjerki o kolskikh saamakh)**
Omtalt av Jens Petter Nielsen
- 585 *Nye bøker i Norden*
- 589 *Årgangen 2003*

Forord

Russiske lesevaner, finske TV-dokumentarer og rumenske filosofer...

Denne gangen byr vi på en samling blandet drops, fra en presentasjon av det russiske bokmarkedet, over finske TV-stereotyper av russerne og det russiske til rumensk intellektuell debatt. Og litt til... Men først altså en artikkel om det russiske bokmarkedet i overgang fra plan til marked. Helle Dalgaard gir en bred fremstilling av sovjetisk og russisk forlagsverden – fra en situasjon der forlagene pøste ut millionopplag av politisk «oppbyggelig» litteratur – og noen få tusen av mer suspekt kvalitetslitteratur – til 1990-tallets frislipp og den påfølgende oppblomstringen av krim, porno og kiosklitteratur. Dalgaard ser imidlertid flere sunnhetstrekk i dagens bokmarked, både i form av forlagenes utgivelsespolitikk og i russernes lesevaner.

Vi holder oss i Russland i neste artikkel også. Mange hevder at demokratiseringsprosessen i Russland har lidd under fraværet av et fungerende sivilt samfunn. Uten motkrefter i samfunnet har myndighetene måttet stå for utformingen av den nye samfunnskontrakten. Men hvordan skal egentlig begrepet sivilt samfunn forstås? Pelle Åberg har sett nærmere på begrepsdebatten og avgrensingsproblematikken i forhold til andre samfunnsområder, slik som stat og marked, og på organisasjonssamfunnet som tross alt har vokst frem i Russland siden Gorbatsjovs glasnost for første gang siden 1920-tallet åpnet opp for dannelsen av ikke-statlige organisasjoner.

I neste artikkel ser vi Russland og russerne i et bevisst utenfraperspektiv. Hvordan fremstilles russerne i finske TV-dokumentarer? spør Helena Jerman, og hvilke konsekvenser har bildene som blir presentert, for identitetskonstruksjon? Jerman, som selv tilhører hva hun kaller «den skjulte russiske minoriteten» i Finland, tar for seg både presentasjonen av denne minoriteten og av russere i Russland.

Konstruksjon av identiteter er også tema i Arne Haugens bidrag. Han har tatt for seg opprettelsen av nasjonale republikker i Sentral-Asia på 1920-tallet. I vestlig forskningslitteratur er det vanlig å beskrive grensedragningen i denne regionen som et utslag av en bevisst splitt-og-hersk-strategi fra sovjetiske myndigheters side: Av frykt for hva en overgripende turkestansk identitet ville kunne innebære, kultiverte man subidentitetene kasakhisk, usbekisk, kirgisisk, turkmensk, tadsjikisk og karakalpakisk. Haugen forsøker imidlertid å vise hvordan lokale forutsetninger og eksisterende identifikasjonsmønstre var langt mer fremtredende i denne prosessen enn tidligere antatt.

Deretter lar Tor Martin Møller oss få et glimt inn i Romanias åndsliv, nærmere bestemt i hvilken innflytelse en av de intellektuelle hovedretningene under Ceausescu, noicismen, har fortsatt å øve i det postkommunistiske Romania. Noicismen, en anti-moderne kulturkritisk strømning, var i større grad enn revisjonistisk eller kritisk marxisme i stand til å klare overgangen til den nye samfunnsorden, og Møller presenterer oss for noen av dens sentrale talsmenn innenfor dagens rumenske åndsliv.

Den siste artikkelen i denne årgangen av *Nordisk Østforum* tar oss til Serbia. I høst er det tre år siden president Milosevic ble tvunget til å gå av. Men hvor langt har man kommet i oppgjøret med arven etter ham? Ognjen Pribicevic gjør opp status og kommer til at mye tid har blitt spilt på en ødeleggende maktkamp mellom president Vojislav Kostunica og statsminister Zoran Djindjic. Mordet på Djindjic tidligere i år har imidlertid ifølge Pribicevic hatt en motsatt effekt av hva de Milosevic-tro attentatmennene hadde håpet på – det har samlet reformkreftene i kampen mot spøkelsene etter Milosevic-regimet.

I internettspalten tar vi opp et tema som har blitt svært så aktuelt denne høsten, nemlig de russiske oligarkene. Etter at russiske myndigheter arresterte landets rikeste mann, Mikhail Khodorkovskij, ble oligarkene den store skyteskiven i høstens dumavalg. Vi går ikke nærmere inn på Khodorkovskij-saken i denne omgang, men presenterer et knippe av de viktigste aktørene i russisk næringsliv slik de fremstiller seg på Internett.

God lesning!

Redaktøren

Rundt om bogen – under sovjetmagten og i reformernes turbulens

Helle Dalgaard
er cand.mag. i russisk og bulgarsk. Leder af Slavisk afdeling i GAD-Stakbogladsen, Aarhus Universitet

På 1970ernes og 1980ernes sovjetiske bogmarked kunne de spændende titler kun skaffes, hvis man kendte nogen, der var ansat på et forlag, et trykkeri eller i en boghandel. Hvis man derimod ser på dagens bogmarked i Skt. Petersborg, Moskva og andre større russiske byer, mister man pusten ved det overvældende udbud af bøger. Mængden af titler er vokset ud over alle grænser. Der er mindre oplag nu om dage, men mange flere titler. Undtaget er de videnskabelige forlag, som f.eks. Nauka, og velrenommerede universitetsforlag, hvor økonomien er anspændt. I disse strukturer mangler der økonomiske ressourcer,¹ og de potentielle købere (forskere, undervisere, biblioteker) har minimeret bogbudgettet. I betragtning af hvor meget papir, der blev spildt på pseudovidenskabelige værker i sovjettiden, ikke mindst på det politologiske område, er det måske meget godt, at en del af papiret nu går til andre relevante områder, som før i tiden var tabu. Man må blot beklage, at yngre og nye navne i videnskabelige kredse har vanskeligere ved at få publiceret deres arbejder.

I den sovjetiske bogvirkelighed var oplagene for en moderne skønlitterær forfatter som regel 100.000, med mindre han/hun var lidt tvivlsom i den ideologiske afdeling. Så var man nede på 25–30.000. Hvis bogens tema derimod var revolutionært, var man straks oppe i det dobbelte. Klassikere blev ofte trykt i 300.000 eksemplarer, og der blev udgivet millionoplag af særligt politisk vigtige hits,

1 Flere universitetsforlag har dog efterhånden fået etableret samarbejde med vestlige kolleger og skaffer økonomiske midler på den måde. I en overgangsperiode var George Soros den store sponsor inden for de humanistiske videnskaber, men idag er der kun ganske få forlag, hans organisation støtter (f.eks. Jazyki russkoj kul'tury).

f.eks. Brezjnevs erindringer. I 2003 er et normalt startoplæg for en mellemkendt forfatter fra 4–8.000 eksemplarer.² En klassiker kan svinge sig op i 15.000. Imidlertid udkommer klassikerne, som f.eks. *Anna Karenina*, på 20 forskellige forlag rundt om i Den russiske Føderation i forskellige udgaver – som dog ikke alle overholder de tekstkritiske krav.³

De sovjetiske oplagstallene var klart absurde, når man udgav det alle hungrede efter, f.eks. Mikhail Bulgakov eller Mikhail Zosjenko i oplæg på 100.000, mens dinosaurer som krigsforfatteren Aleksandr Tjakovskij kom i millionoplæg. Det, folk gerne ville læse af det officielt publicerede, var en mangelvare i 1960erne og i 1970erne. Men det var som bekendt systemets generelle politik at pacificere befolkningen ved at lade den få lidt af behovet dækket – og samtidig beskæftige den med at lede efter det lidt, der var at få!

I 1990 blev der udgivet 11 bøger pr. indbygger i RSFSR. Dette inkluderer alle former for litteratur. I 2002 havde antallet faldt til 3 bøger pr. indbygger i Den russiske Føderation. Gennemsnittet i de udviklede lande er 15 bøger årligt pr. indbygger. Sammenlignet med Tyskland udgives der i Rusland tre gange færre titler (Il'nitskij 2002: 33). Manglende købekraft, som yderligere er blevet forstærket af den på trykte medier indførte moms (10 procent), overmætning af markedet, internet m.m. influerer på bogmængden (*Spravotjnik* 2003).⁴

Grundlæggende må man dog konstatere, at der er bøger i rå mængder på det russiske marked – hos boghandlere, hos gadesælgere, i metroens hjørner, i fodgængertunnelerne o.s.v. Man bliver mødt af et meget broget og mangfoldigt billede i alle disse bogomslag og de mange paperbacks. Hvis man tænker 15 år tilbage, ville ingen have kunnet forestille sig, at udviklingen ville gå så hurtigt, og at bogmarkedet, som alt andet i eks-Sovjet, skulle blive så anderledes! Sommetider kunne man såmænd synes, det ville være passende med lidt censur, når man ser, hvad der udgives – og læses af naive russere.

2 Her taler vi om det officielt oplyste oplæg, da man ikke ved hvor mange eksemplarer, der trykkes «sort», ud af bagdøren!

3 Til sammenligning udkom *Anna Karenina* i sovjetperioden måske hvert andet år i et oplæg på en halv million på forlaget Khudozjestvennaja literatura.

4 Statistikken er fra Den Russiske Boghandlerforening, men det skal stadig huskes, at ikke alle udgivelser registreres.

De læsende russere

Et af ikonerne på det russiske kulturlandkort før i tiden var billedet af den «overalt læsende russer» – et billede, som står klart i bevidstheden hos os, der besøgte Rusland før midten af 1980'erne. Det billede er krakeleret noget, og ifølge en undersøgelse foretaget af meningsmålingsinstituttet VTsIOM i 2001 læser 34,2 procent af russerne praktisk taget ikke bøger (Il' nitskij 2002: 5).

Læsningen som emne er et tilbagevendende diskussionsobjekt i kulturmedierne, og der lyder ofte alarmerende budskaber: Der er ikke længere prestige i at læse, de unge er holdt op med at læse, video og multimedieprodukter overtager bogens rolle. Det er en diskussion, som har været ført længe i Vesten, og som lever en bølgetilværelse. I Rusland er diskussionen af nyere dato, og den føres både aggressivt og anklagende. Stadig henviser man til den centrale plads, læsningen havde i det sovjetiske samfund. Man glemmer imidlertid, at læsningen her var et udtryk for manglende valgmuligheder i fritidskulturens rum, ligesom der lå et stort pres på de unge mennesker fra uddannelsessektoren. Der var et meget markeret hierarki af kulturværdier, og læsning var højt estimeret. Det at læse var et klart udtryk for dannelse.

Samtidig må man ikke glemme, at der faktisk var mangel på bøger, i hvert fald på kvalitetslitteratur, i det sovjetiske samfund. Mangelsituationen var en del af systemet, og den politiske ledelse kalkulerede med mangelsituationens betydning for befolkningens overskud til kritisk tænkning. Når meget tid gik til at skaffe sig nødvendige fornødenheder, blev der mindre energi til oppositionel virksomhed. Folk stod i lange køer, når der kom en udgave med Andrej Belyj, Andrej Platonov, Mikhail Bulgakov, ja sågar Andrej Voznesenskij, for ikke at tale om Nikolaj Berdjajev eller Pavel Florenskij. En hel litteratur både eksisterede og eksisterede ikke! Det var den fantasmagoriske virkelighed.

Med de nye tider blev de mange restriktioner, som eksisterede i den kulturelle sfære, fjernet. Den sovjetiske læser blev i begyndelsen af 1990'erne konfronteret med en uoverskuelig mangfoldighed i det litterære landskab. Her var de moderne russiske forfattere, som man i hemmelighed havde kendt til, måske i al hemmelighed havde læst i en *samizdat*-kopi: Aleksandr Solzjenitsyn, Jurij Mamleev, Vasilij Aksenov, Vladimir Vojnovitj, Georgij Vladimov og Ljudmila Petrusjevskaja. Der var de forbudte filosoffer Lev Sjestov og Vasilij Rozanov – for slet ikke at tale om Søren Kirkegaard, Sigmund Freud og Rudolf Steiner og hans russiske elev Elena Blavatskaja. Mange navne sagde ikke den sovjetiske læser det fjerneste. Og der fulgte

ingen vejledning med til alt dette. I sammensuriet af tidligere forbudte klassikere og vestlig populær litteratur blev det hos det brede publikum krimierne, pornoen og den romantiske kærlighed, der vandt. Den sovjetiske læsers indpiskede værdinormer viste sig at være let til salg.

Det må samtidig erkendes, at mange, om man så må sige, nyttige elementer i den sociale struktur forsvandt. Som for eksempel tilskyndelsen til at læse. Man kan sige, at den boglige kultur krakelerede (*Knizjnoe obozrenie* 11. marts 2002: 1). Bogen er i Rusland ikke længere den bærer af en national kultur, som den var, og det kan konstateres, at der i Rusland bliver flere og flere såkaldte «funktionelle analfabeter», som er UNESCOs betegnelse for voksne hvis læsevne forsvinder, fordi den ikke bruges. En anden voksende gruppe er konsumenterne af billig kiosklitteratur. Begge fænomener betyder en generel fordummelse af befolkningen.

Forlæggere og andre professionelle bogmennesker udtaler dog, at bogen er på vej op igen, i hvert fald i de større byer. Der sælges flere bøger end i 1990'erne, og ifølge forlæggerne læses der mere seriøs litteratur, også meget klassisk russisk litteratur af såvel unge som ældre. Der er en renæssance for det klassiske, det gælder også inden for musik og film. Direktøren for forlaget Samovar ser det som en naturlig reaktion på de år, hvor folk fik uhæmmet adgang til vulgærlitteraturen (krimi, porno og sentimentale kærlighedsromaner), som de havde været «forskånet» for under sovjetregimet (*Knizjnoe obozrenie* 26. august 2002). Endvidere ses der en stigning i oplagstallene for mindre kendte eller helt nye russiske navne. De russiske læsere er med andre ord ved at få øjne op for deres egen nye litteratur. I midten af 1990'erne var det næsten udelukkende forlaget Vagrius, som målrettet udgav nye russiske navne, nu er der flere forlag, som er gået ind i denne niche.

Et besøg i nogle av Moskvas kultboghandler, f.eks. Knizjnyj magazin 19-ogo oktjabrja, U Sytina og Humanus, kan illustrere denne tendens. Dette er boghandler for de intellektuelle med professionelt personale, som kender sine bøger, sine forfattere og i vid udstrækning sine kunder! Forlagene servicerer disse boghandler direkte uden mellemhandlere. I disse boghandler finder man både udgivelser som sjældent får plads i nationalbibliografien, som er uden ISBN-nummer, udgivet på eget forlag og afleveret personligt af forfatteren, og et koncentrat af seriøs videnskabelig litteratur. Her er ikke mange krimier, og ved synet af denne koncentration af filosofi, historie, samfundsanalyser, filologi, lingvistik, kunstteori, erindringer osv., mindskes bekymringen for videnskabens og kulturens tilstand i det nye Rusland. Også fordi der er kunder i butikken.

Sovjetisk forlagsvirksomhed

Alle forlag blev nationaliseret efter revolutionen med dekretet «Om nationalisering af bogproduktionen» af 20. april 1920. Alt trykt materiale skulle kunne kontrolleres. Under NEP (Den nye økonomiske politik), dvs. efter 1921, blev der blødt op i forhold til kontrollen. Små kooperative forlag fik lov at fungere og de spillede en betydelig rolle i det brogede kulturlandskab, der eksisterede frem til sidst i 1920'erne. I 1926 så man de første alvorlige kvælningstegn, i høj grad af økonomisk karakter og i 1930 var faktisk alle ikke-statslige forlag forsvundet (Bljum 2000: 60).

De statslige forlag var knyttede til et ministerium, til de statslige fagforeninger eller til en organisation og ledelsen var som alle andre steder udpeget på basis af politiske og ikke faglige kriterier. Til at kontrollere at kommende udgivelser ikke indeholdt politisk ukorrekt materiale fandtes den statslige administrative censurinstitutionen Glavlit, som blev etableret 6. juni 1922. Frem til Stalins død var censuren en fra forlaget separat funktion. Censor måtte ikke have kontakt til forfatteren, kun til redaktøren. Efter 1956 blev censorfunktionen flyttet ud på forlagene, og det betød i princippet en lille bureaukrat på et kontor på selve forlaget, som sad med en rød blyant og satte streger! Men redaktørerne på redaktionerne fungerede gennem hele perioden som ideologiens vogtere.

Efter 1956 tegnede der sig et anderledes billede med hensyn til forlagenes dristighed og fleksibilitet. Man begyndte at prøve grænserne af! Blandt de skønlitterære forlag var nogle meget strenge i deres redaktionelle linie, mens andre forlag, f.eks. Sovetskij pisatel' var kendt for sin mere «friske» og «vovede» (i det små) udgivelsespolitik. Forfatterne havde deres yndlingsredaktører, som kæmpede for sine forfattere, vejledte og foretog kreative beskæringer for at muliggøre publiceringen af et givet værk. Forlagenes strenghed var også til tider betinget af den geografiske placering.

Det skal i den sammenhæng også nævnes, at en ventil i forhold til censuren var de «tykke tidsskrifter», som trykte værker, der aldrig udkom i bogform. Det var små åndehuller, som holdt liv i de gode forfattere, et af billederne på systemets snedighed. De intellektuelle kæmpede for at sikre sig et abonnement, når abonnementskampagnen gik ind. De heldige abonnenter følte sig lykkelige og på en måde privilegerede over at kunne læse disse værker, som kom i «små oplag». *Zvezda*, som var et af disse tidsskrifter, udkom i 110.000 eksemplarer, mens *Novyj mir* udkom i ca. 500.000. Nu er oplaget til sidstnævnte (det officielt oplyste) på 9.000 eksemplarer. Sovjettidens tidsskriftsoplag, der virkede overvældende på vestlige

udgivere, var dog ikke store, når man sammenligner med befolkningsstørrelsen. Mange flere læste imidlertid disse publikationer, som gik fra hånd til hånd. Var der noget særligt interessant, skrev folk det af, og teksterne cirkulerede i kopi (på russisk *samizdat*).

De nye private forlag

Den økonomiske basis for den nye forlagsvirkelighed blev en realitet med loven «Om kooperativ virksomhed», som blev vedtaget i maj 1988 (Il'nitskij 2003: 11). Allerede i august 1988 blev det første private forlag registreret, en historisk begivenhed. Det var redaktions- og produktionskollektivet Text. Det var svært og tungt i begyndelsen, men «processen var startet», som Andrej Il'nitskij, tidligere vicegeneraldirektør på forlaget Vagrius, skriver. Text-gruppens tyngde var nogle science fiction-forfattere, men de bredte sig også ud over anden tematik. Jeg besøgte forlaget første gang i 1993 og mødte et brændende engagement og ukuelig kampånd i forhold til bureaukратиets besværliggørelse af forlagets eksistens.

Fra omkring 1990 skød forlag op som svampe i en efterårsskov. I skarp konkurrence mellem statslige forlag og nystartede private forlag indledtes det vilde ræs med at udfylde hullerne i den russiske kulturarv, både hvad angik russisk dissidentlitteratur, religiøs-filosofisk litteratur samt vestlige bestsellere.⁵ Forlæggeren Vadim Nazarov fra Text fortæller, at de udgav en lille samling digte af Josif Brodskij i 1990, et år, der generelt var præget af varemangel. Ikke mindst cigaretmanglen var kritisk, men ikke desto mindre var køerne for at købe Brodskijs digte længere end køerne efter cigaretter! De store statsforlag krakkede, ingen gad købe deres bøger, og de gode redaktører flygtede til de nye spændende forlag. Der var gang i køkkenbordsforlagene.

Ifølge den ugentlige bogreview *Knizjnoe obozrenie* (11. marts 2003) er der i dag mere end 6.000 registrerede forlag og organisationer, der udgiver bøger,⁶ hvoraf ca. 3.000 befinder sig i Moskva og ca. 700 i Skt. Petersborg.⁷ Il'nitskij hævder imidlertid, at det i realiteten er ca. 300 forlag, som dominerer markedet (2002: 48).

5 Forlaget Text er for øvrigt det eneste forlag, der har overlevet af disse allerførste spæde private initiativer!

6 På bogmessen i Frankfurt 2003 blev der derimot oplyst, at der er ca. 15.000 forlag i Rusland. Til sammenligning var ifølge Den Russiske Boghandlerforening det største antal forlag, man i sovjettiden kom op på, 155 (i Danmark er der ifølge *Forlagsvejviser* (2002) registreret 3.400 forlag).

7 Over 70 procent af landets bøger udgives i Moskva og Skt. Petersborg, hvis man ellers kan stole på statistikken.

Knizjnoe obozrenie skrev den 8. september 2003 om koncentrationen på markedet, at 26 forlag udgiver fra 100 til 1000 titler om året.

Marked og oplagstal

Knap 15 år har der eksisteret liberale tilstande på det russiske bogmarked, som havde været totalt kontrolleret siden begyndelsen af 1920'erne med en streng politisk og æstetisk censur. Det store skel kom med den i sommeren 1990 vedtagne revolutionerende lov «Om trykte og andre former for masseinformationsmidler». Med denne lov blev censurinstitutionen aflivet, i det mindste på papiret. De ideologiske begrænsninger, der havde styret det sovjetiske bogmarked blev fjernet. Hermed blev grundlaget skabt for en forlagspolitik, der var baseret på markedsøkonomiske principper.

Der var idealister i den nye markedsøkonomiske bogvirkelighed, men der var mange flere spekulanter. Mange «bogbusinessfolk» nærrede ikke nogen særlig kærlighed for det skrevne ord, men var interesserede i at lave penge. Det har ændret sig. Efter en fuldstændigt vild overproduktion af «kiosklitteratur» er man nu der, hvor fårene skilles fra bukkene. De, der har lavet penge på bøger, går andre steder hen, og tilbage bliver de egentlige bogfolk.

Frem til slutningen af 1990'erne var situationen i forlagsbranchen dog meget kaotisk: der var ikke noget samarbejde mellem forlagene, ingen regler blev overholdt, alle stjal, nogle få personer blev meget rige og masser af bøger blev udgivet uden at det er blevet registreret noget sted. Udgivelsesstatistikker fra det sidste tiår af det 20. århundrede er usikre, da registreringsystemet faldt fra hinanden. De første sikre statistikker over antallet af udgivne titler, oplag m.m. fra institutionen Knizjnaja Palata er fra år 2000. *Russian Statistical Yearbook* anfører imidlertid tal fra alle årene. Ifølge 2002-udgaven (*Russian Statistical Yearbook 2002 2003*: 263) var det største år i Sovjetunionens boghistorie 1985 med 51.000 titler og et samlet oplagstal på 1.725 mio. bøger og brochurer.⁸

Fra 1992 faldt bogproduktionen ifølge den officielle statistik meget voldsomt, men det er usikre tal, da mange ikke-registrerede udgivelser så lyset i de år. I 1993 siger tallene 29.000 titler og et samlet oplag på 950 mio. Bunden blev ifølge de officielle statistikker nået midt i 1990'erne, hvor man var nede på et lidt højere titeltal, mens det samlede oplagstal i 1995 er registreret med 475 mio., i

8 I 1970 var tallene henholdsvis 50.000 og 1.059 mio. i oplag, i 1960 49.000 og 990 mio.

1996 med 421 mio., i 1997 med 436 mio. og i 1998 med 408 mio. Herefter begyndte tallene at stige, og i 2001 var det lidt over 70.000 titler og et oplagstal på 542 mio. Det er de nyeste tal, man har, fremgår det af *Knizjnoe obozrenie* (8. september 2003). Til sammenligning kan det anføres, at der i Danmark udkommer ca. 14.000 titler og i Tyskland ca. 80.000.

I den russiske tematiske opdeling er det den politiske og socio-økonomiske litteratur, der fører med 18.541 titler, mens skønlitteraturen kommer på andenpladsen med 12.484 i 2001. Dette er skredet til fordel for den politisk-økonomiske litteratur i 2002, som tegnede sig for 19.141 over for skønlitteraturens 10.917. Antallet af titler inden for det, der hedder «bøger af universel interesse» (dvs. kogebøger, havebøger og håndbøger i det hele taget) fordobledes næsten fra 143 i 2001 til 257 i 2002 – en stigning på 178 procent. Det siger lidt om den almindelige levestandard. Der er blevet flere, der har overskud til og behov for at bruge den slags bøger. Børnelitteraturen har oplevet et fald i antal titler fra 4.275 til 4.185 – men der forudsiges et boom. Der er stærkt fokus på manglende litteratur for børn. Bl.a. har et af de meget elitære forlag, O.G.I., som ellers udgiver kulturhistorie, litteraturkritik og eksperimenterende skønlitteratur startet en serie børnelitteratur, skrevet af nogle af deres top-fiktionister! Det er glædeligt, idet børnebogsmarkedet hidtil har været domineret af nogle store monopollignende koncentrationer, som Egmont-Rossija og Rosmen.

Når man ser på de officielt registrerede oplagstal ligger skønlitteraturen dog langt over den politisk-økonomiske litteratur. Af et officielt samlet oplagstal på 591 mio. bøger og brochurer udgør skønlitteraturen 22,6 procent, den politisk-økonomiske 15,8 procent, mens den største gruppe er bøger til undervisning samt alment oplysende litteratur, som står for 32,9 procent (*Knizjnoe obozrenie* 11. marts 2003: 16). Men oplagstal er som tidligere nævnt en vilkårlig størrelse, eftersom mange forlag trykker flere eksemplarer end de oplyser. Trykkeriet trykker også ekstra og sælger ud af bagdøren, og desuden trykkes der nye oplag uden at det registreres.

Samarbejde, priser og distribution

I forbindelse med Bogens dag, den 23. april, blev det i år annonceret, at Den Russiske Forlæggerforening (ASKI – *Assotsiatsija knigoizdatelej*),⁹ fusionerede med Foreningen af Bogdistributører

⁹ Den Russiske Forlæggerforening, etableret i 1996, beskæftiger sig med udviklingsarbejde, hjælper og præsenterer nye forlag, afholder konferencer om

i Rusland og SNG og med Ruslands Grafiske Forbund. Op gennem 1990erne har der ellers været meget lidt samarbejde forlagene imellem og mellem forlag og bogdistributører. Som overalt i den «nye» forretningsverden har der også i bogverdenen, siden det centralt styrede økonomiske system brød sammen, været stor modvilje mod alt, hvad der lugtede af centralisering. Hver enhed kæmpede for at opnå så stor en del af kagen som muligt, og samarbejde var i manges bevidsthed ensbetydende med, at man måtte udlevere sine forretningshemmeligheder. Man kunne ikke forestille sig et solidarisk samarbejde.

Et incitament til øget samarbejde kom med indførelsen af moms. Da man indførte moms i det postkommunistiske Rusland, blev de trykte medier i første omgang undtaget denne beskatning. Men 1. januar 2002 blev fritagelsen for moms på bøger og aviser/tidsskrifter ophævet, og siden har det gjort ondt i bogøkonomien. Det handler om en omsætningsafgift i alle led, dvs. på redaktionelt arbejde, trykning, indbinding, grossist- og detail-led, og det har givet en markant prisstigning.¹⁰ Derfor er omsætningshastigheden blevet langsommere, bøgerne ligger længere tid på lager, og pengene kommer langsommere tilbage til udgiveren – med deraf nedsat dynamik i udgivelsespolitikken. Denne konflikt med staten har dog skabt en solidaritet mellem forlagene, som har givet en basis for samarbejde.

Der er for øvrigt mange debatter om bogpriserne, som kan virke ret vilkårlige. Forlagene opererer naturligvis med kalkuler, som f.eks. forfatter- eller oversætterhonorar afhænger af. Men grundlæggende er det, som direktøren for en af de store bogkæder, Biblio-globus, sagde i et interview: «Antallet af solgte eksemplarer falder, men vi holder omsætningen ved at sætte priserne op. Og jo længere væk fra forlaget bogen sælges, jo dyrere bliver den!» (*Knizjnoe obozrenie* 27. januar 2003).

Andrej Il'nitskij har i tidsskriftet *Delovaja Khronika* (19. november 2002) debatteret forlagenes prisberegninger og indtjening med forfatteren Mikhail Veller. Veller klager i et interview samme-

forlagsrelevante emner (økonomi, planlægning, jura) samt vejleder i forbindelse med deltagelse i bogmesser. De fælles interesser har også været og vil fortsat være prisen på papir, logistik, statens afgiftspolitik og kulturpolitik. En meget vigtig opgave, Forlæggerforeningen har kastet sig over, er aktion «Forlæggerne hjælper de små biblioteker» – en storstilet aktion for at forsyne de små landsbybiblioteker med litteratur (*Knizjnoe obozrenie* 23. december 2002). Disse biblioteker er ved at uddø af mangel på midler.

10 Allerede medio 2002 blev momsen, der oprindelig var på 12 procent sænket til 10 procent, og den blev senere fjernet igen fra lærebøger, videnskabelig litteratur og børnebøger.

steds over, at forlagene ikke betaler forfatterne den royalty, forfatterne er berettigede til, og at de spekulerer i stor indtjening. Il'nitskij fremlægger tal, som viser, at forlaget på en bog, der står i butikken til 100 rubler, har en indtjening på 2–6 rubler, og at forfatteren får en royalty på 2–4 rubler. Når bogen har forladt forlaget, er den uden for forlagets kontrol. I Vesten giver forlaget mellemhandleren rabat på den såkaldte listprice, men sådan fungerer det ikke på det russiske marked. Vellers udsagn om, at bøgernes pris fordobles på vejen til køber, korrigeres af Il'nitskij. Prisen mere end tredobles, bl.a. fordi der er flere mellemed, som skal tjene på affæren. Storgrossisten lægger 30–40 procent på forlagets grundpris, mens den lille grossist, der køber hos den store, lægger 20–35 procent på, og detail-leddet lægger minimum 50 procent på, men ofte doubles der op. Derfor er der opstået nogle kæmpe «bogmarkeder», hvor forlagene sælger direkte. Her køber såvel private som mellemhandlere.

Der findes stadig ikke en effektiv arvtager til bogdistributionsystemet Sojuzkniga, det sovjetiske engrosmonopol på det sovjetiske hjemmemarked. Det statsmonopoliserede bogdistributionssystem brød sammen i begyndelsen af 1990'erne. Sojuzkniga som havde stået for forsyningen til unionsrepublikkerne, og Roskniga, som stod for bogleverancerne til RSFSRs læsere, lukkede ned i 1991. Allerede i 1990 opstod dog nye strukturer, f.eks. blev den største forlags- og boghandelsvirksomhed, Ast, registreret som kooperativ sammenslutning i 1990. Det samme gælder Tsentropoligraf, der i mange år udelukkende var et boghandelsfirma, men i de sidste år har markeret sig med seriøs forlagsvirksomhed. Eksmo, et af de rigtigt tunge forlag, startede i 1991 som handelsfirma og begyndte først sin udgivervirksomhed i 1993. I dag har langt de fleste forlag af betydning aftaler med en distributør eller agent.

Også den totalt sammenbrudte infrastruktur i boghandelsammenhæng er ved at være reetableret. I de sidste par år er der opstået nogle store bogkæder som har åbnet butikker i større provinsbyer.¹¹ I dag finder bøger fra forlag i de fjernere dele af Rusland frem til de centrale storbyer, hvilket var aldeles uhørt mellem 1990 og 1997–98. Primært er det dog bøger fra de store centrale forlag, som finder ud til provinsen. Den Russiske Boghandlerforening og Den Russiske Forlæggerforening meddeler i sine informationer i *Knizjnoe obozrenie*, at distributionssituationen er blevet meget bedre. Il'nitskij konstaterer dog køligt, at mange byer ude i provinsen ikke har nogen form for boghandel (Il'nitskij 2002: 6).

11 F.eks. Top-kniga, Bukvo-ed, Biblio-Globus og Sojuz.

Rettigheder

Forlagsbranchen er nu (2002–03) for alvor ved at konsolidere sig, og forholdet til begrebet rettigheder er hos de store centrale forlag ved at normalisere sig. Ellers var omkvædet blandt mine forfatterbenedte midt i 1990erne, at forlagene betalte elendigt, uanset om det handlede om en genudgivelse eller et nyt værk. Hvis forlaget overhovedet henvendte sig til forfatteren, når der var tale om udgivelse af et allerede publiceret værk. Alene på basis af den erfaring, som forfattere som Ljudmila Petrusjevskaja og Sergej Kaledin har gjort, kan man dømme om udbredelsen af ulovlige udgivelser. Hos begge forfattere har jeg set en hylde af deres værker publiceret på forlag, som aldrig havde henvendt sig til dem for at få kontrakt. Bøger som de to forfattere tilfældigt var faldet over eller havde fået tilsendt.

I dag køber de fleste forlag med respekt for sig selv rettigheder og overholder copyright-bestemmelserne. I forbindelse med Den Internationale Bogdag har man de sidste to år afholdt et debatseminar om «intellektuel ophavsret». Rettigheder er et altid varmt emne.

Det er blevet bedre i Rusland, men stadig er der mange forlag og medier, ikke mindst i provinsen, som overhovedet ikke respekterer forfatteres – eller billedkunstneres, forskeres og musikeres – ret til at bestemme over og hente indtjening på deres intellektuelle produkter. Sidste år var konferencen tilegnet rettigheder i forbindelse med internet – en debat som *on and off* kører rundt i verden blandt dem der producerer «kunst». Arrangørerne var Ministeriet for Trykte Medier, Kulturministeriet, Industriministeriet, Den Russiske Patentstyrelse samt Den Russiske Copyright Organisation (*Rossijskaja avtorskaja organizatsija*). Målet med disse konferencer har med Medieministeriets formulering været: «At gøre samfund og myndigheder opmærksomme på de problemer, der ligger i mangfoldiggørelse, beskyttelse og rationel udnyttelse af intellektuel ejendom» (*Knizjnoe obozrenie*).

I februar i år vedtog man endelig langt om længe en lov om strafansvar i forbindelse med brud på ophavsrettigheder og blandede rettigheder (bl.a. elektroniske produkter). Årsagen til, at landets ledelse tog hul på dette meget ømme punkt, er i høj grad medlemskabet af WTO, men også et generelt ønske om at få et bedre image ude i verden. Loven indebærer meget strenge straffe for den såkaldte uretmæssige tilegnelse af forfatterskab, dvs. plagiat. Det har været et stort problem bl.a. på skolebogsområdet. Straffene rangerer fra meget høje bøder (afhængigt af det estimerede tab for den

retmæssige indehaver af rettighederne) over tvangsarbejde til fængsel fra 3–6 måneder. Også anvendelse af eller udbredelse af plagiat straffes meget hårdt.

Myten om de grådige forlag, der snyder de stakkels forfattere – eller deres efterkommere – lever dog i bedste velgående, og i mange tilfælde er der kød på benet. Sidste år var en af de mere muntre skandaler, at forfatteren Sergej Dovlatovs enke lagde sag an mod forlaget Zakharov for mod hendes vilje at have udgivet en meget varmløbet brevveksling mellem hendes afdøde mand og forfatteren og forlæggeren Jegor Jefimov, bosiddende i New York. Forlaget hævder, at det ville være en forbrydelse ikke at offentliggøre dette intellektuelle dokument, enken hævder at man har krænket ophavsretten og har krævet 825.000 rubler (ca. 200.000 USD) i erstatning og konfiskering af restoplæg (*Knizjnoe obozrenie* 23. november 2002: 7). Manus er indgået til forlaget fra modparten i brevvekslingen, som i modsætning til Dovlatovs enke ønskede, at «brevromanen» skulle udgives. Her kræves en salomonisk dom.

Nye kontakter

I 1993 var jeg for firmaet GAD på min første kontaktrejse til det nye russiske bogland. Frem til 1990 blev eksport af bøger varetaget af det statslige monopol import-eksportfirma Mezjdunarodnaja kniga, som havde sit hovedkontor i det sovjetiske udenrigsministerium i Moskva og var repræsenteret på alle sovjetiske handelsrepræsentationer rundt i verden. Mezjdunarodnaja kniga udsendte et ugentligt katalog, hvor de listede kommende nyheder fra en bred vifte af forlag. Herfra bestilte man bøger, og det var meget ukompliceret.

Da systemets monopol faldt fra hinanden blev situationen kaotisk. Akademisk Boghandel begyndte at få henvendelser fra private forlag, som gerne ville i kontakt med vestlige forhandlere af russiske bøger. Boghandlen figurerede i diverse brochurer over statsmonopolets Mezjdunarodnaja knigas handelspartnere i Vesten i blade som *Sputnik* og *New Times*, og således fandt man frem til os. Der var mange interessante titler hos de forlag, som henvendte sig, og jeg ville gerne købe deres udgivelser til videresalg, men praktisk – hvordan? Dels er det bogholderimæssigt og administrativt ressourcekrævende med mange leverandører, dels havde mange af disse forlag ingen konto til betaling fra Vesten, ingen eksportekspertise, ingen viden om toldbetingelser osv. Midt i 1990'erne måtte jeg f.eks. lære nogle af de små forlag at udfærdige fakturaer, der kunne accepteres af revision og myndigheder.

De nye forlag ville gerne se kontanter og så gerne, at man selv kom og hentede bøgerne – en noget upraktisk variant. Jeg foreslog forsigtigt, at man måske kunne bruge den gamle struktur, monopollet Mezhdunarodnaja kniga til at ekspedere bøgerne ud af landet, men det fik de nye forlæggere til at vende det hvide ud af øjnene. Gamle sovjetiske institutioner var totalt tabu. Tanken om en mellemhandler var dem også imod, det var en trussel mod friheden. Mezhdunarodnaja kniga har alligevel overlevet. I dag er det et aktieselskab med kontrakt med mange små forlag om eksport af deres bøger! Desuden er der også kommet mange bogeksportfirmaer, ligesom der foregår en aktiv nethandel med bøger.

Mine forlagsoplevelser i 1990erne spændte vidt: Fra forlaget Skify i et værelse i en privatlejlighed i 3. baggård bag Tretjakovgalleriet til forlaget Terra, der lå i en tidligere lokal administrationsbygning på en af de store boulevarder, hvor alene direktørens skrivebord var på størrelse med føromtalte etværelsesforlag. Begge forlags hovedaktører var tidligere forlagsfolk. Forskellen var, at de første var intellektuelle arbejdsbier – filologer med en idealistisk drøm – som havde forladt deres gamle forlag Khudozestvennaja literatura for at udgive det, de altid gerne havde villet se på tryk, mens chefen på Terra havde været forlagsdirektør på et stort forlag i sovjetæraen og havde «privatiseret» en stor del af værdierne fra det gamle statsejede forlag over i sit eget selskab.

Terra har for øvrigt tjent millioner af rubler på at udgive billige udgaver af vestlige klassikere, letbenede såvel som mere tunge sager. Der var penge at score. Nogle af forlagets pionerudgivelser var genoptryk af den akademiske Tolstoj-udgave i 90 bind og Brockhaus-Efron-encyklopædien i umådelig mange bind. Disse udgivelser var kun mulige fordi forlaget var opstået på ruinerne af et stort statsforlag. Terra var også et af de forlag der ikke var interesserede i at udgive værker af nulevende forfattere, hvis der skulle betales copyright! Forlaget blev imidlertid opkøbt af det tyske Bertelsmann for nogle år siden, og det har påvirket juraen. I det hele taget ser det i dag ud som om forlagenes unoder er på vej ud

Organisering

De seneste 3–4 års tendens til organisering inden for forlagsbranchen udmønter sig i dag i samarbejde på mange ledder og i fælles initiativer. Antallet af bogmesser rundt om i Den russiske Føderation stiger, hvilket indikerer, at markedet ikke længere er sælgers på samme måde som i begyndelsen af 1990erne. Nu ser forlagene en

gevinst i disse organisatoriske tiltag til samarbejde.

Frem til omkring år 2000 kneb det med at strukturere bogmesserne. Jeg har regelmæssigt besøgt bogmessen «Hvide nætter» (i 2002 omdøbt til Nevskij knizjnyj forum) i Skt. Petersborg, som var overskuelig i størrelse og nyttig for en boghandler, men forfærdelig uorganiseret, uden informationsmateriale og kataloger til de besøgende. Det var kun den årlige gigantiske Moskva-bogmesse i september, forlagene for alvor bakkede op, mens Nizjnij Novgorod-bogmessen og «Hvide nætter» blev behandlet askepotagtigt. Moskva-messen har hele vejen gennem 1990erne været professionel i sin struktur. I sit fundament er den arvtageren til en årlig sovjetisk bogkultur-begivenhed, hvor også vestlige forlag fik lov at vise deres produktion (med restriktioner forstås) for det sovjetiske publikum. Septembermessen skrumpede i begyndelsen af 1990erne, men de vestlige forlag holdt dog ved, og de seneste år har det været en omfattende messe. Det er lidt af en megabegivenhed som den årlige bogmesse i Frankfurt og i høj grad for professionelle bogfolk.

I 1998 afholdtes for første gang den nationale bogmesse «Ruslands bøger». Dette projekt, der finansieres af forlagssammenslutningen med støtte fra Kulturministerium og sponsorer, er blevet et fast indslag i forårskulturlivet i Moskva. Messen finder sted i marts og er de russiske læseseres messe. I 2002 var der eksponeret 60.000 titler præsenteret af lidt mere end 900 udgivere. Som på messen Nevskij knizjnyj forum i Skt. Petersborg i juni måned, ser man på denne messe side om side med gigantforlagene små provinsforlag og enmandsforlag, der ofte er ekstremt specialiserede tematisk, som ingen har hørt om før. Nevskij knizjnyj forum var for øvrigt i 2003 meget professionelt organiseret med pæne ens stande (ca. 150 udstillere), et trykt program, som alle kunne købe, aktivitetsannoncering over højtalere, møder med forfattere og faglitterære debatfora osv. Den største oplevelse var, at de russiske besøgende ikke bare tog kataloger og prospekter med sig – de købte mange bøger!

En ganske særlig bogmesse er Den Internationale Messe for Intellectuel Litteratur (humanistisk), som afholdes omkring 1. december. Messen arrangeres af de forlag som primært udgiver videnskabelig litteratur, og den afholdes i samarbejde med den store september-bogmesses apparat. Her præsenteres publikum for de smalle bøger, som kun kommer ud i de få boghandler, der har specialiseret sig i den slags litteratur. Her eksponeres bøger, som kommer i oplag på 4–500 eksemplarer. Arrangørerne siger, at der er en tydelig vækst i interessen for den «tungere» litteratur inden for de humanistiske videnskaber – filosofi, psykologi, historie og litterære

analyser. Denne messe opfylder et stort behov, som har ligget latent hos en del af det læsende russiske publikum. Det er næsten som i sovjettiden, blot er den slags litteratur ikke længere forbudt, den er bare usynlig. Med denne bogmesse er den seriøse litteratur atter blevet en del af boglandskabet.

Bogmessen i Frankfurt 2003

2003 er i Tyskland udnævnt til «Ruslands år». Den tyske regering og de enkelte landstater har afsat et samlet beløb på 19 mio. euro til alverdens kulturbegivenheder. Den russiske regering skal ifølge *Literaturnaja gazeta* (nr. 15 2003) have afsat 10 mio. USD. Af dette beløb er 3 mio. USD afsat til den russiske deltagelse i bogmessen i Frankfurt. Man regner med, at omkring 100 russiske forfattere skal deltage. Der har dog været store problemer med den tidlige planlægning fra russisk side.

Under sovjetstyret vidste man sjældent før i sidste øjeblik hvilke forfattere, der indgik i anmeldte forfatterdelegationer. Dengang herskede den politiske vilkårlighed, hvis formål var, at alle skulle føle sig usikre og totalt afhængige af den politiske magt. Forfattere, som ikke var politiske flagskibe, fik ofte pas med visum stukket i hånden få dage før en rejse til Vesten, som de intet havde anet om. Dette skulle hindre, at man kunne nå at kontakte eventuelle emigrantvenner, til trods for at modtagerside for længst var informeret om gæsternes identitet. Men lige så ofte hændte det, at nogle af de forfatternavne, der stod på gæstelisten – og som var ønsket af de modtagende værter – var skiftet ud med andre personer, som «havde gjort sig fortjent til en luftetur».

I den aktuelle situation skal Rusland præsentere bredden i den russiske litterære kultur, og at dømme efter det foreløbige program har de forskellige forfatterforeninger, Det Russiske Pen-center, Forlæggerforeningen og andre litterære organisationer taget sig sammen og vil præsentere noget af alt det gode, der ikke er kendt i Vesten. Ikke bare de enkeltforfattere, som inviteres af de tyske forlag, der har udgivet vedkommende forfatter, f.eks. Aleksandra Marinina eller Vladimir Sorokin i oversættelse, men netop de forfattere som de russiske kulturelle og litterære institutioner ønsker at præsentere. Der er flere unge talenter på programmet, f.eks. nogle af de unge prisvindere, som har fortjent en præsentation i udlandet, og som ikke har den fjerneste chance for at komme til Frankfurt uden statslige midler i ryggen.

Knizjnoe obozrenie havde den 21. april 2003 en fin lille infor-

mativ artikel, «Den vanskelige vej til Frankfurt», hvor der blandt andet stod: «Alle hemmelighederne omkring vores repræsentation på den kommende bogmesse i Frankfurt begynder så småt at blive afsløret!» Der blev inviteret til informationsmøde om fællesstand og kollektive præsentationer. Ganske kort tid efter mødte jeg en repræsentant for et af de store papirfirmaer, som sagde: «Glem det! De store forlag har ingen planer om at deltage i en fælles russisk repræsentation. De er alle bevidste om, hvordan de har klaret sig på trods af den statslige bogpolitik – så de har ikke noget behov for at slutte op under den russiske fane.» At dømme efter programmet har han fået ret.

Situationen i dag

Forlag går ned, og små nye forlag opstår, med udgangspunkt i nichelitteratur. Det er den russiske bogvirkelighed, som det er overalt i verden i dag. Et af de nyeste forlag for fiktion er Amfora i Skt. Petersborg, som bl.a. har bragt de russiske læsere den tyrkiske forfatter Orhan Pamuk og japaneren Haruki Murakami. Forlagets chefredaktør, Vadim Nazarov, som er sprunget fra det meget aktive Skt. Petersborg-forlag Azbuka (og med fra starten på forlaget Text) for at etablere sit eget, har udtalt, at han var så uendeligt trætt af den anglo-amerikanske litteraturs dominans i spektret af oversat litteratur (har vi hørt det før?). Ifølge Nazarov er 90 procent af den oversatte litteratur af engelsk eller amerikansk oprindelse, og han siger, at man som forlægger må løbe risikoen og udgive noget «eksotisk» og prøve at påvirke sine læsere. Han går også imod en tendens, mange forlag dyrker, nemlig at udgive serier ud fra den betragtning, at læserne pr. inerti vil fortsætte med at investere i deres yndlingsdetektiv eller ditto spion.

Første billede på situationen i dag er forfatteren, der går ud af forlagets dør og forbander de demokratiske reformer og markedøkonomien. Han får en royalty på 5–7 procent, og de fleste forlagsberegninger går ud fra en fiktiv enhedspris på ca. 1 USD. Med et oplag på i bedste fald 6–7.000 eksemplarer er det indlysende, at det kan man ikke engang overleve en måned på.¹² Det er såmænd ikke så fedt. Og så er der de topsælgende krimiforfattere, som Aleksandra Marinina, Darja Dontsova og Tatjana Ustinova, der efter sigende kan opnå 100–200.000 USD (sic!) for en ny titel (*Kom-*

12 Hvis vi skal sammenligne med danske royalties, så får forfatteren 15 procent af den kalkulerede pris, med 5 procent ved manuskriptets aflevering og derefter afregning i forhold til solgte eksemplarer.

mersant–den’gi 28–29. september 2003).

Næste billede er køberen, der går ud af boghandlen og forbander de demokratiske reformer og markedsøkonomien. Med en månedsløn på ca. 100 USD (minimumsløn) og en gennemsnitspris for en bog på ca. 3 USD er der ikke råd til meget mere end et enkelt bogkøb pr. måned.

For nogle russere er bøger en næsten uopnåelig luksus, mens det for andre er som wc-papir. Naturligvis kan en god bog ikke koste det samme som 10 ture i metroen, som det var udtrykt i en udtalelse i *Knizjnoe obozrenie* (27. januar 2003), men det kan heller ikke være meningen, at man skal bruge hele månedslønnen på at anskaffe sig den ønskede 10-bindsudgave af yndlingsforfatteren. Skal staten subsidiere? – Utænkeligt, det vil true det frie ord! er en udbredt holdning hos bogfolket.

Jeg har haft utroligt mange diskussioner med forlæggere og forfattere i Rusland om statsstøtte. Generelt møder man meget forbitrede – og med den nære fortid in mente forståelige – afvisninger af enhver form for tilskud fra staten. Sporene skræmmer! Når jeg har fortalt om Det danske Litteraturråd og støttepolitikken i forhold til litteratur og kunst i det hele taget i Danmark, har man vendt det hvide ud af øjnene. Penge fra staten kan i disse menneskers bevidsthed kun betyde, at staten ønsker indflydelse. Det er bevidsthedsåg, som det tager tid at slippe af med. Samtidig har man uden blusel og bekymring for en eventuelt skjult dagsorden taget mod støtte i lange baner fra udenlandske sponsorer, f.eks. fra George Soros via hans Open Society. Jeg skal ikke her sætte spørgsmålstegn ved George Soros’ finansiering af kulturlivet i det tidligere Sovjetunionen og i «vasalstaterne», men finder det interessant at støttemodtagerne anser denne støtte for mindre belastende end støtte fra deres egen stat.

Il’nitskij udtaler i et af sine debatindlæg (*Delovaja khronika* 19. november 2002), at det med at fange konjunkturerne og hæve rentabiliteten ved at ramme flertallets smag ikke er holdbart. De 15 år, man i Rusland nu har levet efter nye spilleregler, har gjort det klart, at markedsøkonomien som regulator ikke er den ideelle reguleringsmekanisme i det russiske samfund i forhold til kulturen. Hvis markedet ikke kan rumme de uventede, de ikke-standardiserede bøger og kun har plads til det ensrettede, må man finde midler til at bevare og støtte de intellektuelle ressourcer.¹³

¹³ Der ydes idag statsstøtte til udgivelser, som anses for at have særlig betydning. Der kan søges midler til konkrete udgivelsesprojekter, og udgiverne kan opnå

Hvad skal forlagene udgive, hvordan finder de en bestseller og hvordan sælger de den, hvordan rammer forlagene de læsere, der ikke er til vulgærlitteratur og ikke til elitær litteratur, men til god litteratur. Det er forlagenes opgave at knække disse nødder, men det gøres ikke uden en stabil økonomi.

Litteratur

Blijum, A. V. (2000) *Sovetskaja tsenzura v epokhu total'nogo terrora 1929–1953*.

Skt. Petersborg: Akademitjeskij proekt.

Forlagsvejviser (2002) Ballerup: Dansk Bibliotekscenter.

Il'nitskij, Andrej (2002) *Knigoizdanie sovremennoj Rossii*. Moskva: Vagrius.

Russian Statistical Yearbook 2002 (2003) Moskva: Goskomstat.

Spravotjnik (2003) Moskva: Assotsiatsija knigoizdatelej.

afgifts- og skattelettelser. Det ser ud som om flere forlag begynder at acceptere denne mulighed.

Begreppslig förvirring och ryskt civilt samhälle

Pelle Åberg

doktorand i statsvetenskap,
Baltic and East European
Graduate School,
Södertörns högskola,
Stockholm

Diskussionen kring civilt samhälle har en lång historia. Begreppsdiskussionen kan dras så långt tillbaka som till det antika Grekland och de allra första uttrycken för demokratiteori. Begreppet i den form som existerar idag har emellertid mycket av sitt ursprung i den skotska upplysningen och i verk från dåtida tänkare som Adam Ferguson, Francis Hutcheson, Adam Smith, m.fl. (Carothers 1999: 18, Bernhard 1993: 308). Dagens begrepp har med andra ord omkring 250 års historia bakom sig och har också förändrats under historiens gång (Seligman 1995: 4, Alexander 1998a).

Begreppets historiska dimension kan säkerligen vara intressant att undersöka djupare än vad som kommer att vara fallet här. Både nutida kritiker till teorier rörande civilt samhälle och dessa teoriers förespråkare menar att en svag punkt i teoribygget är att de omständigheter som rådde när begreppet först såg dagens ljus idag är betydligt förändrade. Detta har lett till att många hävdar att begreppet som sådant måste omdefinieras (Seligman 1995: 206).

Ett problem med teorierna kring, och även med själva begreppet, civilt samhälle är att det är svårt att hitta någon allmänt vedertagen definition – vilket kanske kan vara ett tecken på att arbetet med en omdefiniering pågår. En av de få saker som de flesta forskare är rörande överens om är att de inte är överens! Det finns dock vissa grunddrag i definitionerna som går igen hos majoriteten av forskarna. Att begreppet innefattar sammanslutningar och organisationer som är icke-statliga, mer eller mindre fria, autonoma och frivilliga och som dessutom är självreglerande verkar vara tämligen allmänt vedertaget (Cohen & Arato 1995: 81, Keane 1988: xi, Gill 2000: 5ff, Diamond 1999: 221).

Framförallt råder det utbredd konsensus om distinktionen mellan det civila samhället och staten som två separata samhällsliga sfärer. Emellertid är det viktigt att säga att det med detta inte menas att de två sfärerna är *fullkomligt* separerade. Det är främst samverkan mellan sfärerna som är intressant och dessa tenderar dessutom att överlappa varandra, t.ex. i samband med att en social rörelse också ger sig in i den mer direkta politiska kampen som ett politiskt parti. Det är även en fråga om gränsdragning gentemot den ekonomiska sfären – huruvida en organisation som bedriver någon form av vinstinriktad aktivitet ska räknas som en del av det ekonomiska eller det civila samhället. Exempelvis är det inte ovanligt att organisationer som värnar om mänskliga rättigheter även publice-rar och säljer viss litteratur, etc. Distinktionen som kan göras här är att om organisationen bedriver ekonomisk verksamhet för att finansiera den del av rörelsen som ingår i det civila samhället och det är det senare som är dess huvudsakliga verksamhet då bör organisationen räknas till det civila samhället (Boussard 2003: 82). Samhällets olika sfärer är med andra ord nära sammankopplade och det civila samhället behöver övriga sfärer för sina funktioner.

Många forskare skiljer sig åt på väsentliga delar av både själva begreppsdefinitionen, vad som ska räknas in i det civila samhället, vilken roll det civila samhället kan spela i samhället, vilka, om några, orsakssamband som står att finna mellan det civila samhällets utvecklingsnivå och hur samhället i stort ser ut, etc. Ett exempel på denna oenighet är den kritik som har förts fram gällande den användning av begreppet som tillämpas idag då vissa hävdar att det inte går att nyttja som ett empiriskt begrepp utan att dess förtjänster endast existerar vid en rent normativ användning (Edwards & Foley 1998: 125, Ahrne 1998: 84). Teoriernas användningsområde har också ifrågasatts då det hävdas att faktorerna och utvecklingarna som studeras blir alltför fallspecifika för att kunna generaliseras (Edwards & Foley 1998). Det finns emellertid andra som hävdar att civilt samhälle är ett begrepp som har både normativa och empiriska aspekter vilket, enligt Benjamin R. Barber, ges av att politik utgör ett område där verklighet och ideal möts. Tanken är att begreppet berättar både om hur vi faktiskt beter oss samtidigt som det visar på hur vi borde bete oss (Barber 1999). Min egen åsikt gällande detta är att civilt samhälle kan ses som ett begrepp som har empiriska kvaliteter och kan vara användbart i förståelsen av många olika fall även om generaliserbarheten säkerligen diskuteras med rätta.

Vad ingår i det civila samhället?

Var det civila samhället egentligen börjar är en av de primära frontlinjerna, framförallt mellan de som menar att det täcker allt från den enskilde aktören, individen (Bermeo 2000: 238, Seligman 1995: 5) till de som hävdar att familjen och hushållet inte bör räknas in (Neace 1999: 150, Diamond 1999: 221). Vilka organisationer och sammanslutningar ska räknas in i det civila samhället och vilka ska exkluderas? Svårigheterna som forskare har med att komma överens här har säkerligen också att göra med de olika inställningar som finns till huruvida den ekonomiska sfären och marknaden är en del av det civila samhället samt hur relationen till staten bör se ut. Dessutom varierar det beroende på inom vilken kontext forskningen bedrivs. I Östeuropa existerar t.ex. en något annorlunda syn på civilt samhälle. Delvis beroende på de dubbla transitioner som länderna där genomgått har det civila samhället blivit mer fast förknippat med den ekonomiska sfären än vad som är fallet i Väst-europa.¹

Många olika sammanslutningar och organisationer tas upp såsom varande delar av det civila samhället. Grupper som ofta nämns är t.ex. politiska partier, intresse- och företagsgrupper, kyrkor, venskapsnätverk, fackförbund och andra arbetarsammanslutningar, etc. Andra grupper som gärna räknas in är sakfrågeinriktade, icke-statliga grupper som NGO:s (Neace 1999: 150). John Keane hävdar att även om frivilliga organisationer är en av grunderna för det civila samhället så innebär detta inte att en frivillig organisation automatiskt kan räknas in i det civila samhället. När dessa organisationer blir för stora eller alltför hierarkiska exkluderas de (Keane 1988). Robert Miller anser att när grupper inom det civila samhället utvecklas till en del av det formella statliga maskineriet (som t.ex. när Solidaritet kom till makten i Polen) upphör de att vara delar av det civila samhället (Miller 1992: 9).

Att se politiska partier som en del av det civila samhället är inte ovanligt i forskardiskussionen, dock anser jag att partier istället bör ses som en del av det politiska samhället och mer som en länk mellan

1 Tendensen att se begrepp som i väst ofta ses som mer separata från den ekonomiska sfären och marknaden som nära förbundna och påverkande den ekonomiska utvecklingen kan också ses gällande exempelvis begreppet demokrati. Ett sådant synsätt kan vara en av förklaringarna till att demokratiska institutioner inte har så stort stöd och tillit i Ryssland (förutom att de ofta inte fungerar tillfredsställande). Att inte särskilja på förd politik och ekonomisk utveckling är en sak men att se demokratin som *styrelseskick* som orsaken till dålig ekonomisk utveckling är knappast bra för den fortsatta utvecklingen och konsolideringen av demokratin.

de olika samhällseliga sfärerna. Olika typer av NGO:s spelar en stor roll i dagens civila samhälle. Inte minst i de framväxande demokratierna i Östeuropa, som t.ex. i Ryssland, utgör grupper som kvinnoorganisationer, miljögrupper och grupper som arbetar för mänskliga rättigheter en stor del av organisationerna inom det civila samhället.

Det civila samhällets relation till staten och marknaden

Att det civila samhället är en sfär som står mer eller mindre separerad från staten är, som nämnts ovan, en av de få aspekter som de flesta forskare är överens om. Dock visar det sig, när man tittar närmare på denna fråga, att det inte råder någon verklig överensstämmelse om hur förhållandet dem emellan ser eller bör se ut.

Robert D. Putnam (1996) ser det civila samhällets kulturella faktorer men det finns alternativa synsätt. Ett exempel är Theda Skocpol som framför en statscentrerad kritik av Putnam. Hon menar att det först och främst är staten som strukturerar området inom vilket det civila samhällets sammanslutningar kan verka. Med detta vill Skocpol hävda att det är viktigt att se staten som central för utvecklingen av ett civilt samhälle då staten i viss mån inspirerar bildandet av civila organisationer för att underlätta implementeringen av statens policy. Det handlar i detta fall alltså om en top-down process. Dessutom har även de initiativ som uppstår i en bottom-up process ofta statscentrerade mål då denna typ av sammanslutningar ofta bildas när människor önskar påverka policyn, etc. Sammanfattningsvis menar Skocpol att det är staten som formar samhället och att det är en demokratisk regering som är grunden för skapandet av ett demokratiskt medborgarskap, inte det civila samhället (Nord 2000). Om så är fallet kan en av anledningarna till bristen på ett starkt civilt samhälle i dagens Ryssland finnas i statens policy och inställning till denna typ av organisationer.

Många menar dock att även om det finns ett nära samband mellan staten och det civila samhället är det inte så tätt som Skocpol indikerar. Benjamin R. Barber ser t.ex. det civila samhället som mer fristående från staten men trots detta inte oberoende då det för honom symboliserar möjligheten att binda samman privat och offentligt, samhälle och individ och makt och frihet (Barber 1999: 9). Det handlar om förändringen från det privata «jag» till det offentliga «vi». Här märks åsikten att det är interaktionen mellan stat och individ som det civila samhället kan underlätta och detta är just

en av det civila samhällets mest positiva förmågor enligt flera forskare (Barber 1999, Berman 1997: 564, Carothers 1999: 23). Ståndpunkten som uttrycks här har många kvaliteter då just interaktionen mellan de olika samhälleliga sfärerna är något som bör betonas som kanske den viktigaste aspekten i diskussioner rörande civilt samhälle.

Åsikter om hur pass stor roll staten bör ha skiljer sig också åt mellan olika forskare. En ståndpunkt är att se det civila samhället och staten som separata men ömsesidigt kompletterande. De står inte mot eller utesluter varandra utan kan främja varandras utveckling. Många anser att ett civilt samhälle inte kan utvecklas isolerat från staten och marknaden utan sfärerna påverkar varandra, det handlar om samverkan (Evans Jr. 2002: 333f, Linz & Stepan 1996a: 7, Keane 1988: 15, Diamond 1999: 221–260). Enligt Neera Chandhoke kan emellertid det civila samhället fungera som den instans som kan utmana staten när så behövs vilket visar på en mer konfliktbaserad inriktning (Chandhoke 1995: 9). Tendensen som funnits i forskningsdiskussionen att se civilt samhälle och staten som motståndare och fiender är något som kan få konsekvenser för en demokratiseringsprocess då inte alla normer och organisationsstilar som passar för det civila samhället är kompatibla med hur det är möjligt att styra inom det politiska samhället (Linz & Stepan 1996b: 18). Dessutom kan detta få återverkningar på förhållandet mellan begreppen civilt samhälle och demokrati.

Huruvida det civila samhället bör ses som separat från marknaden och samhällets ekonomiska arena är en viktig vattendelare för forskare kring civilt samhälle. Många menar att det finns goda skäl att skilja civilt samhälle från den ekonomiska sfären och marknaden (Alexander 1998b: 96f, Walzer 1995: 165, Cohen & Arato 1995: 299f, Diamond 1999: 221). Andra, såsom Hegel, när det begav sig, samt flera nutida forskare hävdar å andra sidan att marknadsekonomin är så integrerad med det civila samhället och att det civila samhället är så beroende av marknadens strukturer att det inte är möjligt att tala om civilt samhälle som fristående från, eller ett alternativ till, det kommersiella samhället (Roniger 1998: 67, Hunt 1999: 28f).

Civilt samhälle och demokrati

De som starkast företräder det civila samhället framhäver gärna de positiva effekter som ett starkt civilt samhälle kan ha på det politiska samhället och att det kan öka möjligheterna för en föränd-

ring av styrelseskicket i demokratisk riktning och stärka demokratin. Putnam har rönt stort beröm men också mycken kritik för sin forskning rörande just frivilliga organisationer och den inverkan dessa kan ha på samhället i stort (Putnam 1996, 2000). Det finns de som menar att Putnam kanske är den som främst ökat intresset för begreppet civilt samhälle (Nord 2000, Berman 1997: 562). Dock är det viktigt att uppmärksamma i sammanhanget att det Putnam talar om, «civic community», på flera sätt skiljer sig från begreppet civilt samhälle (Diamond 1999: 225ff) även om detta inte ska diskuteras mer ingående här. Vi nöjer oss med att konstatera att begrepp såsom «civic community», socialt kapital, etc. inte är synonyma med civilt samhälle även om de är nära knutna till varandra.

Putnam och Alexis de Tocqueville före honom är exempel på forskare som ser civilt samhälle som något mycket positivt för ett demokratiskt styrelseskick och samhälle, men detta är en syn som inte står oemotsagd (se t.ex. Boussard 2003: 8, 85). Exempelvis finns det forskare som hävdar att stridigheter inom det civila samhället kan leda till en degenerering av de demokratiska institutionerna. Det civila samhället kan alltså lika gärna försvåra för demokratin som att underlätta för den (Lewis 1993: 302). Om antidemokratiska grupper får stort inflytande kan detta påverka demokratin negativt. Sammanslutningar och organisationer som bör ses som en del av det civila samhället behöver, enligt min åsikt, inte alls vara demokratiska eller sträva efter demokrati. Definitionen av civilt samhälle bör inte ta hänsyn till sådana aspekter eller ideologiska ståndpunkter. Så länge organisationerna uppfyller kriterier såsom att vara frivilliga, självständiga, etc. anser jag att man inte bör ta hänsyn till deras inställning till demokrati. Detta ställningstagande följer av att jag betraktar civilt samhälle som ett empiriskt värdefullt begrepp och därför inte blandar in normativa aspekter i någon större omfattning.

Om det civila samhället domineras av krafter som frambringar och förstärker medborgerliga normer och strukturer vilka i sin tur kan utveckla tillit och samarbete, kan en sådan anda spridas också till resten av samhället (Diamond 1999: 227). Ett väl fungerande civilt samhälle kan medla i konflikter och förbättra medborgarskapets kvalitet istället för att översvämma beslutsfattarna med ökade krav och allmänt göra systemet omöjligt att styra (Schmitter & Karl 1993: 44).

Ofta har det civila samhället setts som viktigt för demokratin i och med dess funktion som länken och medlaren mellan den styrande regimen å ena sidan och folket, den stora massan, å andra

(Gill 2000: 6f) vilket återigen pekar på den betydelse som finns i interaktionen mellan stat och civilt samhälle. Flera forskare betonar hur viktigt lagstyre är för att ett civilt samhälle överhuvudtaget ska kunna utvecklas till en livskraftig och autonom sfär som har möjlighet att påverka det politiska samhället och på så sätt lämna sitt bidrag till ett mer demokratiskt samhälle (Linz & Stepan 1996b: 8ff, Urban 1997: 72f). Utan en lagstyrd stat finns inget skydd för de fri- och rättigheter som det civila samhället är beroende av.

Diskussionen ovan är exempel på faktorer som visar det civila samhällets beroendeställning till staten. Vi går nu över till att i kort-het undersöka och beskriva det ryska civila samhället.

Civilt samhälle i Ryssland

I samband med initieringen av transitionsprocessen i Ryssland fanns inga krafter inom det civila samhället som var tillräckligt starka för att kunna utgöra en förhandlingspartner till regimen, vilket var fallet i t.ex. Polen (Linz & Stepan 1996a: 263, Frenzel-Zagorska 1992: 47). Under sovjettiden fanns det enligt vissa forskare inte vare sig något civilt eller politiskt samhälle i Ryssland (Urban 1997: 23). Detta är en av anledningarna till att det inte fanns något ryskt civilt samhälle som kunde fungera som den drivande kraften bakom transitionsprocessen. I den ryska historien finns inget som lägger en grund för ett effektivt civilt samhälle, det existerar inte någon egentlig demokratisk tradition, istället försökte den sovjetiska staten att förstöra allt sådant utrymme.² Att, med sådana förutsättningar, förvänta sig att ett civilt samhälle ska utvecklas på några få år är tämligen orealistiskt (Weigle 2002: 124, Hudson 2003: 220). Någon återuppväckelse av civilt samhälle skedde alltså inte, något som många annars talat om i samband med de östeuropeiska transitionerna, vilket berodde på att det inte fanns något egentligt civilt samhälle att återuppväcka i Ryssland (Urban 1997: 71, McFaul 2002: 112). Av bl.a. denna anledning blev det krafter inom regimen som mer eller mindre på egen hand tog initiativ till att en demokratiseringsprocess inleddes i Ryssland.

Vissa menar att det under Gorbatsjovs tid vid makten utvecklades ett begynnande civilt samhälle, men även om de var många så var dessa krafter inte tillräckligt starka eller enade för att kunna stå för någon avgörande impuls (Weigle 2000, Linz & Stepan 1996a:

2 Enligt flera forskare var det totalitära trycket på samhället inte lika stort i Sovjetunionens satellitstater som i själva Sovjetunionen, se t.ex. Linz & Stepan (1996a: 255–61, 376f).

377). Liberaliseringarna som genomfördes gjorde att de krafter som utgjorde det begynnande civila samhället i Ryssland började försöka ta för sig och påverka utvecklingen. Men dessa krafter, som t.ex. Demrossija (Demokratiskt Ryssland), fick aldrig något verkligt genomslag som kunde påverka den politiska processen.³

Under transitionsprocessens gång kan det civila samhället spela en roll genom att utgöra en förhandlingspartner till regimen och på så sätt medverka till en demokratisk utveckling och kanske även hindra att transitionsprocessen avbryts och ett nytt auktoritärt styre inleds. Denna roll spelade det civila samhället exempelvis i Polen där framförallt Solidaritet och den katolska kyrkan fyllde en sådan funktion (Linz & Stepan 1996a: 264–69). I Ryssland fanns inte alls utrymmet eller förutsättningarna för en så vital roll för det civila samhället, mycket beroende på att de ryska organisationerna inte lyckades organisera sig i tillräckligt hög grad för att ha något egentligt inflytande på transitionsprocessen. Det fanns alltså inte någon naturlig samarbetspartner för reformkrafter inom regimen vilket ledde till att regimen i stort sett fått ta ansvar för transitionsprocessen på egen hand. Ryssland kan därför på många sätt ses som ett exempel på en top-down styrd transitionsprocess. Detta kan i sin tur ha bidragit till Rysslands svårigheter exempelvis genom att den folkliga förankringen blivit försvinnande liten.

När detta är sagt, måste det tillfogas att det under Gorbatjovs tid vid makten uppstod en uppsjö av organisationer, varav många var inriktade just mot utökade fri- och rättigheter både på det politiska och det sociala planet, och att dessa började försöka påverka den politiska utvecklingen. Så även om dessa olika organisationer aldrig lyckades mobiliseras och dra åt något så när samma håll påverkade de ändå utvecklingen genom att de satte press på ledningen i riktning mot än mer utökade och radikala reformer. Därför är det inte heller lätt att hävda att det civila samhället *inte* påverkade demokratiseringsprocessen. I vilken utsträckning det påverkade är dock svårare att uttala sig om och meningarna kring detta går också isär.

De roller som det civila samhället kan spela i konsolideringsfasen beror i stor utsträckning på hur den första tiden under demokratiskt styre har fungerat och om medborgarna och sammanslutningarna i det civila samhället upplever någon form av samhällelig förbättring. Något som i stor utsträckning kan påverka det civila samhällets

3 Demrossija var den sammanslutning i Ryssland som kom närmast en motsvarighet till Solidaritet även om Demrossija t.ex. aldrig ställde upp i nationella val, se Linz & Stepan (1996a: 381). Se även Urban (1997).

inställning och eventuella fortsatta stöd för demokratin är om den materiella levnadsstandarden har förbättrats då förväntningarna på övergången till demokrati ofta inte enbart kopplas till ökade friheter, förändrade politiska förutsättningar, etc. utan även till ekonomiska förbättringar. Inte minst i Östeuropa har detta varit en viktig faktor för att nyligen uppstartade demokratiska regimer ska åtnjuta fortsatt stöd från det civila samhället (Lewis 1993: 296).

I flera fall har man observerat att krafter inom det civila samhället som mobiliserats i samband med eller strax innan transitionsprocessen satts igång, demobiliseras i slutet av eller efter det att transitionsprocessen är avslutad. En sådan utveckling går att se hos mer eller mindre samtliga begynnande civila samhällen inom det gamla sovjetblocket (Weigle 2002: 119). Detta kan leda till svårigheter för den nya regimen eftersom denna samhällseliga sfärs stöd då saknas under de svårigheter som uppstår under konsolideringsfasen. Delvis kan denna utveckling bero på att den uppenbara fienden – den gamla regimen – försvinner (Urban 1997). Så var t.ex. fallet med Demrossija (McFaul 2002: 115). Dessutom är det inte alls ovanligt att det civila samhällets elitskikt flyttar över till det politiska samhället vilket leder till en utarmning av det civila samhällets resurser, något som också har skett i Ryssland där många aktivister har gått över till t.ex. politiska partier men också till företag och dylikt där mer lukrativa positioner finns att få (Evans Jr. 2002: 327).

Att det civila samhället försvagas eller splittras är problematiskt då det verkar vara under konsolideringsfasen som det kan spela sin viktigaste roll i en demokratiseringsprocess. Ett civilt samhälle kan på flera sätt bidra till konsolideringen av en demokrati (Weigle 2002: 118). Viktiga funktioner för det civila samhället i en konsoliderad demokrati är t.ex. att kontrollera den statliga sfären och påverka denna samt att förse medborgarna med den typ av oberoende information som är av yttersta vikt för att de ska kunna fungera och agera på ett sätt som stärker demokratins positiva sidor och i sin förlängning bidrar till att demokratin fungerar och därmed kan förbli stabil (Diamond 1999: 239–50).

Tendensen att civila samhällen demobiliseras i slutet av eller efter transitionsprocessen visar sig också delvis i studiet av Ryssland. I gråzonen mellan transition och konsolidering förändrades de små tecken till civilt samhälle som framträtt i Ryssland. Då sovjetregimen fallit och Ryssland återuppstått som stat demobiliserades dessa små yttringar igen under de första åren av rysk självständighet (Weigle 2002: 119). När den gamla regimen fallit börjar människor

att kunna vända sig till staten och t.ex. politiska partier vilket minskar de civila organisationernas och sammanslutningarnas attraktionskraft (Weigle 2000: 333). Ytterligare en anledning till denna utveckling kan emellertid finnas: de civila krafterna i Ryssland organiserade sig *mot* den sovjetiska regimen men utan att egentligen presentera något alternativ (Urban 1997: 74). Detta kan ha lett till att det egentligen inte fanns någon funktion kvar för dessa grupper att fylla efter att den sovjetiska staten fallit – deras mål var uppnått.

Trots tendensen till demobilisering fortsatte dock utvecklingen av grupper inom det civila samhället och en stor mängd nya grupper dök upp som en följd av det ökade utrymmet för civila sammanslutningar (Weigle 2002). Enligt vissa uppgifter har mer än 200 000 NGO:s skapats under det senaste decenniet men dessvärre har de inte kunnat påverka och hjälpa den demokratiska konsolideringen i den utsträckning som både organisationerna själva och många andra aktörer och observatörer trott och hoppats (McFaul 2002: 109, Evans Jr. 2002: 322).

Dagens ryska civila samhälle

Under Jeltsins tid vid makten började lagstiftningen för första gången i rysk historia att utvecklas i riktning mot ökat skydd för grupper inom ett civilt samhälle där det var accepterat att civila sammanslutningar agerade självständigt från, och till och med i opposition mot, staten. Även om mycket av denna lagstiftning visat sig vara klart bristfällig var det ett viktigt första steg då dessa lagar gav det utrymme som krävs för att ett civilt samhälle ska kunna växa (McFaul 2002: 113). Sedan Putin tog över posten som president är det många som påstår att utvecklingen gått i fel riktning för att ett starkt civilt samhälle ska utvecklas och att förutsättningarna idag är sämre än vad som var fallet när Putin tillträdde (*ibid.*).

Något som *kan* tyda på att det civila samhällets organisationer tas på något större allvar i dagens Ryssland är den sammankomst kallad Medborgarforum som Putin lät sammankalla i november 2001. Under två dagar, den 21–22 november, mötte Putin och ett antal andra statliga representanter omkring 3500 representanter för mer än 300 NGO:s och NKO:s (nongovernmental och noncommercial organizations) för att diskutera hur man skulle tackla Rysslands sociala problem (Weigle 2002: 117, Nikitin & Buchanan 2002: 147). Frågan är vad som egentligen var målet med denna konferens. Var det ett ärligt försök att samarbeta med och förbättra möjligheterna

för en vidare utveckling av det ryska civila samhället eller var det, som flera skeptiker trodde, ett sätt för Putins administration att dra in det civila samhällets grupperingar i statliga strukturer och passificera dem genom deltagande?

En av teorierna som många skeptiker höll för trolig var att konferensen var en del i kampen mellan Putin och de ryska oligarkerna som hade börjat finansiera grupper som t.ex. engagerade sig i mänskliga rättigheter som ett sätt att stödja oppositionen mot Putin. Den kritik och skepsis som riktades mot den ursprungliga tanken kring utformningen av sammankomsten ledde emellertid till att den omformades på flera sätt (Nikitin & Buchanan 2002: 149ff), något som kan ses som ett exempel på att de civila sammanslutningarna faktiskt, i viss mån, har kunnat påverka dagordningen. Efter konferensen återstår många av de frågetecken som nämnts ovan. Även om något försök att skapa en statlig organisation där organisationerna från det civila samhället ska ingå inte skedde, finns det fortfarande tvivel om Putins avsikter (*ibid.*: 160).

Trots att t.ex. lagstiftningen utvecklats i riktning mot större erkännande av de fri- och rättigheter som är nödvändiga för existensen av de grupper som räknas in i det civila samhället, existerar också fortfarande många problem för utvecklingen av ett starkt civilt samhälle i Ryssland. Några av dessa uppmärksammas av Marcia A. Weigle:

The absence of strong federalism, an effective state, a developed middle class, a free enterprise system, and independent news media that uphold ethical standards are all cited by activists as contributing to the weakness of civil society development (Weigle 2002: 126).

Frånvaron av en effektiv statsmakt är den faktor som aktiva inom det ryska civila samhället pekar på som den viktigaste strukturella svagheten för att utvecklingen i riktning mot ett starkare och livskraftigare civilt samhälle ska kunna ske i Ryssland (Weigle 2002: 127). Samtidigt hävdas det också att det presidentiella system med stark exekutiv makt på samtliga nivåer som installerats i Ryssland ger mindre möjligheter för grupper inom det civila samhället att influera policyn än vad som är fallet i ett parlamentariskt system (McFaul 2002: 114). Ytterligare problem för utvecklingen av ett civilt samhälle i dagens Ryssland är den lilla och svaga medelklass som finns. Medelklassen utgör vanligtvis en viktig del i både finansieringen av och deltagandet i NGO:s och andra icke-statliga, civila sammanslutningar. Även ökat utrymme för fria och oberoende

media behövs för att stärka det civila samhällets ställning. De svåra ekonomiska omständigheter som rått och råder i Ryssland påverkar naturligtvis också. Om det är svårt att få tid och pengar att räkna till de egna behoven är det också mindre troligt att människor lägger resurser på att sträva efter gemensamma mål (McFaul 2002: 112).

Dessutom finns ett historiskt arv av stark misstro mot organisationer som går tillbaka till de olika «civila» organisationer som staten skapade under sovjettiden och där medlemskap var mer eller mindre obligatoriskt (t.ex. fackföreningar). Detta gör att det kan vara svårt att mobilisera det ryska folket, vilket i och för sig också innebär svårigheter för antidemokratiska krafter (Howard 2002). Sådana socialiserade inställningar är svåra att förändra och hoppet får därför stå till att detta kan försvinna med tiden när nya generationer som inte själva upplevt sovjettiden kommer fram (*ibid.*). Detta är ytterligare en anledning till att avvakta med domen över det ryska civila samhället.

Frågan är om något verkligt starkt civilt samhälle kommer att utvecklas i Ryssland. Svaga civila samhällen kanske kommer att fortsätta att vara en del av de stater som genomgått transitionen från ett kommunistiskt förflutet. Detta kan ses som ett av de utmärkande dragen i postkommunistiska demokratier (Howard 2002). Men är ett starkt civilt samhälle något absolut nödvändigt för den fortsatta utvecklingen av den ryska demokratin? Inte nödvändigtvis, enligt vissa forskare, i alla fall inte om vi oroar oss för demokratin överlevnad. Det finns emellertid andra som hävdar att den ryska demokratin överlevnad hänger just på utvecklingen av civila grupper (Hudson 2003: 212). Betydelsen av ett väl fungerande civilt samhälle bör, enligt min åsikt, ses som en viktig men inte ensamt avgörande faktor för att även demokratin ska fungera tillfredsställande.

Än idag är det inte lätt att påstå att Ryssland har ett väl utvecklat och effektivt civilt samhälle men det har hänt mycket sedan Sovjetunionens sönderfall även om utvecklingen gått långsamt. Kontakter mellan självständiga grupper och styrande, åtminstone på lokal nivå, har etablerats och utökats, det finns mer samarbete med lokala tjänstemän och steg har tagits, både på lagstiftningsnivå och i praktiken för att stödja grupper och aktiviteter inom det civila samhället (Weigle 2002: 131).

Slutsatser

Det ryska fallet uppvisar flera svårigheter för det civila samhällets utveckling. Innan och under Sovjetunionens sönderfall verkar det ha funnits mycket lite utrymme för den typ av organisationer och sammanslutningar som räknas till det civila samhället även om de, efter att Gorbatsjovs reformer ökat handlingsutrymmet, i större utsträckning kunde påverka och trycka på för fortsatta och utökade reformer. Någon roll spelade det framväxande ryska civila samhället säkerligen under demokratiseringsprocessens inledande faser, vilken och hur stor kräver vidare forskning. Sedan den ryska staten återuppstått har utvecklingen gått långsamt men det är utan tvekan så att ett civilt samhälle existerar i dagens Ryssland. Mängden organisationer har ökat dramatiskt även om man kan diskutera hur inflytelserika dessa är.

Sammanfattningsvis har det ryska civila samhället lång väg att gå innan det kan fylla en sådan funktion att det verkligen kan bidra till demokratins konsolidering och många yttre faktorer måste också förändras för att detta ska vara möjligt. Ett ännu bättre och närmare samarbete med staten krävs samtidigt som staten måste bidra med de nödvändiga förutsättningarna, både via lagstiftning, policy och andra verktyg för att en sådan utveckling ska kunna ske. Fortfarande har det dock inte gått mer än ett drygt decennium och med tanke på de förutsättningar som förelegat i det ryska fallet (ingen tidigare erfarenhet av ett starkt civilt samhälle, den svåra ekonomiska situationen, etc.) vore det förmodligen orimligt att kräva ett blomstrande civilt samhälle redan idag. Det viktiga är utvecklingstendenserna varav inte alla verkar gå i rätt riktning.

Givetvis är de områden som behandlats här mycket komplexa och kräver mer ingående analys och utvärdering för att nå en verkligt djup förståelse. Att nyttja ett perspektiv som tar mer hänsyn till de olika roller som krafter inom det civila samhället kan spela i olika faser av en demokratiseringsprocess än vad som ofta förefaller ha varit fallet i tidigare demokratiseringslitteratur, anser jag skulle vara välkommet, både för förståelsen av specifika fall och för teoriutvecklingen. Det historiska arv från kommunisttiden som lett till svårigheter att mobilisera medborgarna i frivilliga organisationer av olika slag är också något som borde undersökas närmare. Att intressera sig tydligare för den enskilde medborgarens attityder till organisationer inom det civila samhället och på det sättet försöka förstå varför situationen ser ut som den gör skulle kunna bidra till en ökad förståelse av varför det civila samhället har så svårt att växa sig starkt i Ryssland. Större intresse för «den vanlige medbor-

garen» istället för att fokusera på eliter inom staten eller det civila samhället, skulle kunna bidra med ny kunskap på området.

Litteratur

- Ahrne, Göran (1998) «Civil Society and Uncivil Organizations» i Jeffrey C. Alexander (red.) *Real Civil Societies – Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage Publications (84–95).
- Alexander, Jeffrey C. (1998a) «Introduction. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations» i Jeffrey C. Alexander (red.) *Real Civil Societies – Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage Publications (1–19).
- Alexander, Jeffrey C. (1998b) «Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society» i Jeffrey C. Alexander (red.) *Real Civil Societies – Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage Publications (96–114).
- Barber, Benjamin R. (1999) «Clansmen, Consumers, and Citizens: Three Takes on Civil Society» i Robert K. Fullinwider (red.) *Civil Society, Democracy, and Civic Renewal*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield (9–30).
- Berman, Sheri (1997) Civil Society and Political Institutionalization. *American Behavioral Scientist* 40 (5): 562–74.
- Bermeo, Nancy (2000) «Civil Society after Democracy: Some Conclusions» i Nancy Bermeo & Philip Nord (red.) *Civil Society before Democracy – Lessons from Nineteenth-Century Europe*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield (237–60).
- Bernhard, Michael (1993) Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe. *Political Science Quarterly* 108 (2): 307–26.
- Boussard, Caroline (2003) *Crafting Democracy – Civil Society in Post-Transition Honduras*. Lund: Department of Political Science, Lund University.
- Carothers, Thomas (1999) Civil Society. *Foreign Policy* nr 117 (winter 1999–2000): 18–29.
- Chandhoke, Neera (1995) *State and Civil Society – Explorations in Political Theory*. New Delhi: Sage Publications.
- Cohen, Jean L. & Andrew Arato (1995) *Det civila samhället och den politiska teorin*. Göteborg: Daidalos.
- Diamond, Larry (1999) *Developing Democracy – Toward Consolidation*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Edwards, Bob & Michael W. Foley (1998) Civil Society and Social Capital Beyond Putnam. *American Behavioral Scientist* 42 (1): 124–39.
- Evans Jr., Alfred B. (2002) Recent Assessments of Social Organizations in Russia. *Demokratizatsiya* 10 (3): 322–42.
- Frentzel-Zagorska, Janian (1992) «Patterns of Transition from a One-Party State to Democracy in Poland and Hungary» i Robert F. Miller (red.) *The Developments of Civil Society in Communist Systems*. Sydney: Allen & Unwin (40–64).
- Gill, Graeme (2000) *The Dynamics of Democratization – Elites, Civil Society and the Transition Process*. New York: St. Martin's Press.
- Howard, Marc Morjé (2002) The Weakness of Postcommunist Civil Society. *Journal of Democracy* 13 (1): 157–69.
- Hudson, George E. (2003) Civil Society in Russia: Models and Prospects for Development. *The Russian Review* 62 (2): 212–22.
- Hunt, Louis D. (1999) «Civil Society and the Idea of a Commercial Republic» i Michael G. Schechter (red.) *The Revival of Civil Society – Global and Com-*

- parative Perspectives*. Basingstoke: Macmillan (11–37).
- Keane, John (1988) *Democracy and Civil Society – On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*. London: Verso.
- Lewis, Paul G. (1993) «Democracy and its Future in Eastern Europe» i David Held (red.) *Prospects for Democracy – North, South, East, West*. Cambridge: Polity Press (291–311).
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996a) *Problems of Democratic Transition and Consolidation – Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996b) Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy* 7 (2): 14–33.
- McFaul, Michael A. (2002) Introduction. *Demokratizatsiya* 10 (2): 109–116.
- Miller, Robert F. (1992) «Civil Society in Communist Systems: An Introduction» i Robert F. Miller (red.) *The Developments of Civil Society in Communist Systems*. Sydney: Allen & Unwin (1–10).
- Neace, M.B. (1999) Entrepreneurs in Emerging Economies: Creating Trust, Social Capital, and Civil Society. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (565): 148–61.
- Nikitin, Alexander & Jane Buchanan (2002) The Kremlin's Civic Forum: Cooperation or Co-optation for Civil Society in Russia? *Demokratizatsiya* 10 (2): 147–65.
- Nord, Philip (2000) «Introduction» i Nancy Bermeo & Philip Nord (red.) *Civil Society before Democracy – Lessons from Nineteenth-Century Europe*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield (xiii–xxxiii).
- Putnam, Robert D. (1996) *Den fungerande demokratin – Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm: SNS Förlag.
- Putnam, Robert D. (2000) *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Roniger, Luis (1998) «Civil Society, Patronage, and Democracy» i Jeffrey C. Alexander (red.) *Real Civil Societies – Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage Publications (66–83).
- Schmitter, Philippe C. & Terry Lynn Karl (1993) «What Democracy Is...and Is Not» i Larry Diamond & Marc F. Plattner (red.) *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press (39–52).
- Seligman, Adam B. (1995) *The Idea of Civil Society*. New York: The Free Press.
- Urban, Michael (1997) *The Rebirth of Politics in Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walzer, Michael (1995) «The Civil Society Argument» i Ronald Beiner (red.) *Theorizing Citizenship*. Albany: State University of New York Press (153–74).
- Weigle, Marcia A. (2000) *Russia's Liberal Project – State-Society Relations in the Transition from Communism*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Weigle, Marcia A. (2002) On the Road to the Civic Forum: State and Civil Society from Yeltsin to Putin. *Demokratizatsiya* 10 (2): 117–46.

Hur ryssar presenteras i TV-dokumentärer i Finland

Ett sätt att konstruera etnicitet*

Helena Jerman
politices doktor och
forskare vid Institutionen
för u-landsforskning,
Helsingfors universitet

Det är vida erkänt att media spelar en avgörande roll i konstruktionen av nationella och etniska identiteter (Gillespie 1995: 11, Anderson 1983). Mediebilder, narrativer och information spelar en viktig roll i etablerandet av kulturgränser och identiteter. Enligt Salzman (2002) bidrar massmedia till att bestämma dagordningen eftersom de i sina budskap inkluderar vissa teman och idéer samtidigt som de utesluter andra. På en kulturell nivå implicerar media en homogenisering av representationer (Eriksen 2002: 278). Televisionen har t.ex. som målsättning en koncis och entydig artikulering och den utnyttjar i en kulturell mening bekanta bilder och anekdoter vilka talar till publiken. Tilläggas kan att tittarna, speciellt i sitt vardagstittande av TV, lätt håller med innebörder som filmmakare prioriterar (Rummakko 2002: 147–48, Salzman 2002: 356).

I dagens Finland fokuserar sig forskningen om invandrare i allt ökande grad på immigranternas etniska identifikation. Även massmedia tenderar att uppmärksamma denna fråga alltmer. Orsaken till detta är att immigrationen till Finland, i synnerhet från Ryssland, har ökat enormt sedan nittio-talet. Massmedias fokusering på immigranternas etniska identifikation riskerar emellertid att hamna i en etnisk determinism som reducerar allt beteende till etniska och kulturella faktorer. Härvid upprätthålls vissa bilder som karakteristiska eller som givna fakta. Dessa representationer utgör en strategi i förhandlingen om maktrelationer i dagens nationella och offentli-

* Artikeln baserar sig på min presentation i arbetsgruppen *Contested memberships* på SYREENI-seminariet i Tammerfors, Finland, 16–17 maj 2002. SYREENI är den finska förkortningen för Finlands akademis tvärvetenskapliga forskningsprogram angående marginalisering, ojämlikhet samt etniska relationer i Finland.

ga sfär. Därför är det angeläget att närmare undersöka vilka bilder av immigranternas situation som visas för TV-tittarna i Finland. För att uppnå en plats i diskursen (*a discursive place*) om detta specifika fenomen bör antropologer huvudsakligen diskutera med media och politiska representationer (Marcus 1998: 243).¹ Härvidlag utgör speciellt identitet och kultur brännande aktuella forskningsobjekt.

Hur ryssar presenteras i TV dokumentärer i Finland utgör en av kontexterna för min etnografiska studie *Den dolda minoriteten. Finlandsryssarnas syn på sin etnicitet och identitet*. Projektets övergripande målsättning är att undersöka informanternas subjektiva syn på sin identitet och etnicitet i deras egna kontexter. Jag vill utforska varför minoriteten, som nuförtiden anses vara en etnisk grupp i Finland, är en dold minoritet från såväl ett externt som från ett internt perspektiv.

Det finns olika sätt att behandla kulturskillnader. I stället för att ta olikheter för givna gör jag ett försök att inlemma produktionen² och konstruktionen av olikhet eller «den andra» i den historiska processen samt inom informanternas specifika kontexter.³ Konstruktionen är individuell såväl som kollektiv eftersom stora historiska händelser kan påverka hur personliga identiteter utformas.

Projektet inbegriper den «gamla» ryska minoriteten såväl som den «nya». Den «gamla» ryska minoriteten avser den del av Finlands befolkning inklusive ättlingar av densamma som anlände till landet från Ryssland åren efter 1917. Uppskattningsvis uppgår den «gamla» ryska minoriteten i Finland till cirka 5000 personer. Fastän språket ofta anses utgöra det avgörande kriteriet då man definierar en etnisk grupp, ger siffran 5000 inte några garantier för gruppens storlek av två orsaker: För det första är dessa personer för det mesta tvåspråkiga och för det andra, genom att dölja sitt modersmål, döljer personerna lätt sin etniska identitet för offentligheten.

De «nya» ryssarna utgörs av personer som sedan 1960-talet har flyttat från Ryssland till Finland. Man uppskattar att gruppen utgörs av cirka 30 000 personer (Statistikcentralen 2001). Denna grupp inkluderar också ingermanländarna, som garanterades en status som «återflyttare» av Finlands regering år 1990.⁴ Ryssarna utgör idag

1 Ernest Gellner har redan tidigare fäst uppmärksamheten vid antropologernas offentliga ansvar (1993).

2 Se Gupta och Ferguson som tillstår att kulturella olikheter produceras och upprätthålls i en sfär av maktrelationer (Gupta & Ferguson 1992: 14–16).

3 Englund och Leach talar om «*contexts of people's concern*», kontexter som berör människor (Englund & Leach 2000: 236).

4 President Mauno Koivisto uttalade då sin uppfattning om att ingermanländarna var finnar.

den numerärt största minoriteten i Finland näst efter finlandssvenskarna.

Det är lätt att märka att även den «nya» minoriteten är dold i offentligheten. Sällan syns denna minoritet i media, fastän en förskjutning härvidlag har ägt rum under de senaste åren. Det sägs att ryskspråkiga personer ofta är ovilliga att bli intervjuade i media eftersom detta skulle få obehagliga konsekvenser för dem på det personliga planet.⁵ Detta blir förståeligt när vi granskar hur ryssar i Finland eller Ryssland visas i dokumentärer i finländsk TV. Inte för att den ryska minoritetens röster inte skulle höras. Snarare bör vi fästa uppmärksamheten vid *vad* dessa röster försöker säga oss samt vad beträffar ryssar i Ryssland, huruvida vi hör *allas* röster. Av min egen erfarenhet må tilläggas att jag sällan hör finländare diskutera annat än prostitution, knark, stöld eller nyrika ryssars vulgära beteende då det gäller ryssar i Finland. Till och med finska hundar är i fara: «Lämna aldrig din hund bunden vid en lyktstolpe utanför butiken. *Dom* stjal dem», är en varning jag har hört ett antal gånger.

Minoriteten som jag diskuterar i den här artikeln (de «gamla» och de «nya» ryssarna) är heterogen både socialt och kulturellt. För enkelhetens skull kallar jag minoritetsmedlemmarna ryssar. I det följande skisserar jag upp en bild av hur ryssar och deras identitet konstrueras och presenteras i finländsk TV. Analysen inkluderar även reflektioner kring det ryska temat i TV i en vidare bemärkelse. Jag betonar nämligen vikten av en intersubjektiv forskningsapproach. Enligt denna är kunskap djupt inrotad och konstrueras socialt. Primärt forskningsmaterial, såsom dialoger mellan forskare och informanter, bör med andra ord analyseras mot sekundärmaterial såsom, till exempel, dokumentär- eller aktualitetsfilmer.

Ryssar och det «ryska temat» i TV

Som en följd av Sovjetunionens sönderfall i slutet av 1980-talet samt flödet av ryska invandrare till Finland, visar TV regelbundet dokumentärer eller aktualitetsprogram om vad som kan kallas det ryska temat. Jag har indelat filmerna i två kategorier: dels filmer som generellt berättar om ryska invandrares liv och strategier i Finland, dels filmer om livet i Ryssland i ett vidare perspektiv.

Jag har sedan 1997 bandat program/filmer om ryssar som vi-

5 Personlig information av två undersökande journalister vid Finlands svenska television respektive *Hufvudstadsbladet*.

sats i finländsk TV.⁶ Mitt arkiv är dock inte heltäckande – det har varit omöjligt att granska alla nyhetsprogram vilka kan innehålla information om ryssar eftersom titlarna på aktualitetsprogrammen inte alltid berättar om programmens innehåll. Filmerna och dokumenten om det ryska temat har ökat oerhört under de senaste åren. År 1999 och 2000 fanns det t.ex. endast en handfull filmer per år, under 2001 fanns det 19 och bara under loppet av de fem första månaderna av 2002 hade redan 25 filmer visats.

Ryssar i Finland

Filmerna som handlar om ryska immigranternas liv i Finland försöker huvudsakligen kartlägga den ryska minoriteten genom att intervjua representanter ur den ryska gruppen jämsides med personer som representerar handelsorganisationer, myndigheter och ibland forskare. Filmmakarnas uppenbara målsättning är att göra ett försök att täcka «fältet». Det innebär att de strävar efter att ge en heltäckande beskrivning av det de vill skildra. Ett dylikt företag är dock dömt att misslyckas. Anledningen till detta är att de sociala och kulturella sammanhang, i vilka intervjuerna med ryssarna äger rum, med all tydlighet har valts att presenteras från ett utifrån sett perspektiv. Ofta är kontexterna förankrade i existerande stereotypier om ryssar. Man kan hävda att detta sätt att presentera kontexten, trots eventuella goda föresatser, vidmakthåller förutfattade meningar om «ryssar».

I det följande ger jag några exempel på detta fenomen. Låt oss först titta på introduktionen till Gogo, ett program avsett för unga vuxna. De inledande bilderna tar åskådaren avsiktligt till ett liv av etablerade fördomar om ryssar i Finland. Dessa visas i en sekvens och åtföljs av enkla rubriker. Hela sekvensen av bilder är riktad till alla våra sinnen. Förutom synen, förväntas åskådaren utnyttja sin hörsel samt känselsinnet. Luktsinnet kan imagineras.

Filmen presenteras på följande sätt: «Gogo följer med en rysk turistgrupp på en guidetur i Helsingfors. Men vilka är de egentligen, den största utländska gruppen i Finland, ryssarna?»

6 Mitt arkiv omfattar även filmer om andra etniska minoriteter i Finland och Sverige, men bandandet av dessa har varit mindre systematiskt.

Titel Ryssar

Text 1: Ryssar, såna är dom ju...

Bakgrundsbild: Flagga med den tvåhövdade örnen.⁷

Text 2: Ryssar och sprit

Bakgrundsbild: Stalin på sitt kontor. Efter detta följer en film som visar två beväpnade miliser som hittar en flaska med alkohol i ett hölass. Bonden som kör hästen är upprörd. Miliserna halsar flaskan och genomborrar hölasset med sina sablar i avsikt att hitta mera sprit.⁸

Text 3: Ryssar, alla vill dom hit

Bakgrundsbild: En folkmassa på en öppen plats. Det råder oro. Ett folkupplopp.⁹

Text 4: Och de har inget trafikvett

Bakgrundsbild: Ett galopperande kavalleri på en liten kullerstengata. Det här är en historisk film från 1800-talet, tydligen en spelfilm. En mor och hennes barn håller på att hamna under hästarnas hovar. Modern kastar sig med barnet mot vägkanten och ser förskräckt ut. Bakgrundsmusiken blir allt högre och «Kalinka» spelas upp i ett plötsligt crescendo.

Text 5: Och så smutsar de ner

Bakgrundsbild: Mörkt, nästan oljigt vatten. Kameran visar en man simmande bakifrån. Han lämnar efter sig exkrementer som blir guppande på vattenytan.

Efter denna filmsekvens av «så kallade fördomar»¹⁰ fortsätter den unga reportern:

«Jag tycker det är intressant med de här fördomarna som vi har mot ryssar, vår generation. Dom är ju egentligen nedärvda. Vi [hon avser de unga] har ju inte någonsin haft några konflikter med ryssar men ändå har jag åtminstone en känsla om ryssarna att ryssar är lite sämre, dom luktar, dom är dåliga, dom klarar inte av nånting, egentligen. Och det är ingen som har sagt det åt mig, att så här är det, inte ens under

7 Svartvit film.

8 Svartvit film.

9 Av allt att döma är detta från en dokumentärfilm från tiden för februarirevolutionen 1917.

10 Så uttrycker reportern det.

min barndom. Det är helt enkelt en sån här kollektiv fördom som bara finns i hela samhället och alla är med i det här.»

Inte för att den här reportern har fel. Historikern Outi Karemaa har i sin doktorsavhandling (1998) påvisat att *russskij*-hatet blev ett slags offentligt hat som delades av hela den finländska befolkningen under 1920-talet. De av krigsgenerationen propagerade värderingarna om *ryssar*¹¹ har varit mångfacetterade och diffusa. En del av de historiska orsakerna till anti-ryskhet är politiska. För att dölja brister i den finska nationens enhet under och efter inbördeskriget skyllde de vita kriget på ryssarna och kriget ledde till att tiotusentals ryssar blev utvisade ur landet (Karemaa 1998, Loima 2001). Även de två krigen som förts mellan Finland och Sovjetunionen samt de smärtsamma villkoren vid fredsslutet måste nämnas. Dessa innebar tunga upppoffringar för det finska folket och förklarar varför den ryska minoriteten hölls och ville hålla sig osynlig. En tredje faktor är den nyanslöst negativa bild av det sovjetiska och senare det ryska samhället som förmedlats av medier ända sedan början av «kalla kriget».

Gogo-filmens uppenbara avsikt är att ifrågasätta rådande stereotyper samt erbjuda alternativa bilder. Detta är berömvärt. Filmen fortsätter med att intervjua ryska turister, som i sin tur artigt påminner publiken om fördomar mot ryssar. «Jag har sett många TV-program [om ryssar],» säger en ung man, men «ser vi ut som alkoholister?» frågar han tittarna (som naturligtvis är osynliga för honom). Han pekar på sig själv och sin flickvän: «Är vi inte ryssar?» Den 23-åriga turistguiden har endast gott att säga om finländare men «det enda som alltid har förvånat mig i alla affärer och kaféer,» säger hon, «är skyltar med rysk text: Tag ingenting med er utan att betala, rör inte, nåväl, ungefär, bit inte ... eller kalla på butiks innehavaren. Det finns inga liknande skyltar på engelska, endast på ryska».

Förutom turister behandlar filmen andra fenomen som arbetslöshet och svårigheten för en ung rysk kvinna att få ett jobb trots att hon behärskar både finska och svenska flytande. Café Moskva i Helsingfors visas som en påminnelse om den tvivelaktiga kopplingen mellan Finland och Ryssland, åtminstone enligt amerikanska filmmakare (reportern finner det här ganska sårande). Vi får vidare se en språkkurs för ryssar samt den obligatoriska musiken. En del

11 Efter inbördeskriget 1918 har den finskspråkiga benämningen «ryssät» (sing. «ryssä»), bokstavligen ryssar, haft en pejorativ nyans.

av de visuella inslagen är informativa och reportern uppmanar tittarna efter filmens slut att gå in på Gogos hemsidor samt nedteckna sina åsikter om ryssar.

Jag vet inte i vilken utsträckning tittarna gjorde detta. Vad jag däremot vet, är att denna film kunde ha gjorts utan de introducerande scenerna. TV-programmet Gogos målgrupp är främst ungdomar. Det är ett faktum, att ungdomar (och barn) är ytterst påverkbara och att en sådan här film kan påverka deras åsikter, även permanent. Barn kan bevisligen inte uttrycka sina erfarenheter på vuxenspråk. Det här betyder att de kan verbalt uttrycka olika erfarenheter och sinnesuttryck först efter att barndomen har passerat (Okely 1996: 165). Som det nu är, påminns tittaren om existerande stereotypier och fördomar om ryssar, ett gemensamt drag för alla filmer som hör till kategorin filmer som behandlar «ryssar i Finland».

I en del av filmerna förekommer korta rekapituleringar av Finlands och Rysslands gemensamma historia.¹² Men varför belastas dessa tillbakablickar av uttryck som: «Gårdfarihandlare, glädjeflicka, penningstark turist – ryssen har många namn...»¹³ eller av program som «Ryssarna kom», syftande på den gamla rädslan för den världsomfattande spridningen av kommunismen? Visuellt betonas den sistnämnda filmens titel med stora röda bokstäver mot en svart bakgrund. Detta ger en anarkistisk krydda åt hela fenomenet. På det hela taget används röd färg ofta för bokstäver i filmtitlar eller filmtexter och leder lätt tittarens associationer till kommunismens symboler såsom t.ex. den sovjetiska flaggan.¹⁴

I vissa filmer av denna kategori förekommer ett berömvärt försök att få till stånd en dialog mellan ryssar och finländare. Båda parterna representeras vanligen av ledare för olika slags organisationer, officiella auktoriteter eller samfund. Det är emellertid iögonfallande, att samma individer förekommer i ett flertal program, det här gäller i synnerhet ryssarnas representanter. Man kan fråga

12 Se t.ex. «Ryssarna kom», *En sann historia*, TV1, 6 februari 2001. Filmen berättar på ett förenklat sätt om de ryska flyktingarnas ankomst till Finland. Följaktligen sägs det att den permanenta ryska befolkningens antal i Finland efter självständigheten var 5000, «men snart översköldes Finland av en hop flyktingar från öst». Därefter följer ett antal observationer av dessa «gamla emigrantfamiljer» som inte godkände revolutionen och den kommunistiska administrationen. Avslutningsvis följer ett påstående utan efterföljande information: «alla dessa ättlingar, Babitzins, Dolivos (...) utgör fortfarande en rikedom för Finland.»

13 «Är det tillåtet att tala om ryssar [ryssät]?», *Den mänskliga faktorn*, TV2, 14 september 2001.

14 Om det intrikata sambandet mellan konkreta symboler och ideologiska texter, se Donner (1985).

sig om detta har något att göra med den tidigare nämnda rädslan att visa sig i TV.

Andra filmer, speciellt aktualitetsprogram, behandlar bristen på finländsk invandrarpolitik vad gäller så kallade ingermanländare.¹⁵ Dessa personer, som även kallas återflyttare, utgör majoriteten av ryssarna i Finland.¹⁶ En av programtitlarna fångar väl dessa diskussioner: «Vilken slags ingermanländare duger för Finland?»¹⁷

Dokumentärerna om ryska immigranter i Finland fokuserar främst på de så kallade nya ryssarna. Detta är förståeligt. Benämningen «nya ryssar» är dock kontroversiell – ryssar som har flyttat till Finland godkänner inte denna benämning som en heltäckande beteckning på sig själva. När jag vid ett tillfälle använde begreppet i samtal med inflyttade ryssar, blev jag mött med misstro. Två kvinnor försökte övertyga mig om att begreppet «nya ryssar» undantagslöst är reserverat för ryssar som är «nouveaux riches».¹⁸ Efter en tid berättade en informant, som representerar de «gamla ryssarna», att han nog kände till innebörden av begreppet nya ryssar. Han sade: «I Internet finns det en generator med anekdoter som omfattar nästan 50 000 anekdoter (...) och det finns en särskild kategori med *novyje russkie* [nya ryssar],¹⁹ dessa krösusar.» Hur som helst, termerna «gamla» och «nya» ryssar tycks för närvarande ha blivit standard både inom akademiska kretsar och offentligheten i Finland.

Den näst största undergruppen av filmer som handlar om ryssar i Finland består av personporträtt dvs. ryska personer och deras etnicitet snarare än deras identitet. Två anmärkningar är på plats i fråga om reportrarnas frågor angående identitet i dessa filmer. För det första är frågorna i hög grad *homogeniserande*: Journalisten förväntar sig ofta att intervjupersonen skall tala för hela minoriteten, vilket betyder att den intervjuade inte betraktas som en individ. Alternativt intervjuar t.ex. reportern fyra unga flickor i en dansstudio i Helsingfors²⁰ och förväntar sig att de alla skall vara av samma

15 T.ex. OBS, FST/TV1, 27 november 2001; A-Talk, 20 februari 2001; Aktuella tvåan, 5 mars 2002.

16 Se t.ex. Jääskeläinen 2003. En person anses vara återflyttare om han/hon är finsk eller en av hennes/hans föräldrar är finsk eller om åtminstone två av hennes/hans mor-eller farföräldrar är finska. Många av återflyttarna är rysktalande.

17 TV2, Aktuella tvåan, 5 mars 2002.

18 Personlig information i december 2001. För övrigt kallas «nya ryssar» eller andra «nya» etniska minoritetsmedlemmar aldrig för nya finländare i TV-dokumentärer. Omvänt kallas «gamla minoriteter» aldrig för «gamla finländare».

19 <http://kulichki.com/>. Se också http://www.sharat.co.il/nosik/new_russian/

20 «Ryssarna kom», *En sann historia*, TV1, 6 februari 2001.

åsiikt. Frågan «Är era pojkvänner finska eller ryska» ger upphov till förvirring och skratt bland flickorna och en av dem säger: «De flesta har ryska pojkvänner, några har finska ... Men vi kan inte tala för *alla* ... det beror på person. Det är ingen skillnad om man blir kär, det beror på *personen*.» De andra flickorna upprepar samma sak. Frågorna är med andra ord homogeniserande medan svaren är heterogeniserande. Det här bekräftar såväl andra informanternas erfarenheter som mina egna: För att en minoritetsmedlem skall klara sig i ett majoritetssamhälle måste han eller hon lära sig att se hur differentierat majoritetssamhället är. Detta har inte bara med strategier att göra utan med överlevnad.

För det andra innebär reportrarnas frågor att minoritetsmedlemmarna *förväntas* veta hur de uppfattar sig i en etnisk bemärkelse. Det här betyder att man nästan känner sig tvungen att uttala sig om sin etnicitet, något som framkallar uppenbar stress hos informanten. I dokumentärserien *Fosterjord*²¹ hävdar t.ex. informanten Viktor att «jag delar inte upp det i procenter. Jag är både finlandssvensk och ryss, inte i någon speciell ordning». Efter att ha funderat på frågan om sin etniska identitet i vid bemärkelse avslutar han bokstavligen och nästan desperat men med humor: «[Den] saknar empiriska bevis, men så här är det.» Hans bror Alexander svarar på frågan om sin etniska identitet att «det är *inte* att dricka te ur en samovar!» Det skall inte förnekas, att TV-reportrar ställer frågor i stil med «hur känns det att vara X» eller «hur känns det att bära på ett X arv» också till medlemmar av andra minoriteter, inte bara ryska. Den intervjuade känner sig oavsett tvungen att framhålla att han/hon inte överensstämmer med den stereotypiska bilden av de «andra» i Finland samtidigt som han/hon har en ambition i mötet med publiken att ge en riktig bild av sig själv.

TV-materialets upphovsmän och -kvinnor strävar vanligen inte att placera intervjupersonerna i en vidare kontext, medan dessa i sin tur gör allt de kan för att placera sig i en sådan. Processer som har att göra med produktionen av «den andra» – vad det sedan må vara – problematiseras inte. Faktum är, att den ryska minoriteten av politiska och sociala orsaker har varit dold i samhällsvetenskaplig forskning ända tills för några år sedan.²²

21 Producerad av Finlands svenska television, visad 1 november 1999. Dokumentären översattes till finska som *Muu maa, oma maa*, bokstavligen *Annat land, eget land*.

22 Nämnas bör några nyligen utkomna böcker om ryskt liv i Finland 1917–39 (Nevalainen 1999, Baschmakoff & Leinonen 2001). Den senare är en utvidgad och omarbetad version av en artikel på ryska (Baschmakoff & Leinonen 1990) om lokal och muntlig historia med illustrationer. Boken beskriver det ryska

En tredje och på samma gång mycket subtil komponent kan nämnas: Finländska informanter som själva har bott en längre eller kortare tid i Ryssland bedriver en slags «dehumanisering» av ryssar. Låt oss lyssna på vad finländaren Pete som har bott ett år i Viborg har att säga om ryssar då han jämför dem med finländare.²³ Han sysslar med sin egen privata business som går ut på att köpa billiga cigaretter, sprit och cd-skivor och sedan sälja dem till Finland.

Intervjuare: Längtar du till Finland?

Pete: Näja ... jo ... i princip längtar man men man blir van vid det här.

Intervjuare: Vad längtar du efter, mest av allt?

Pete: Mera finländare omkring mig så att jag inte skulle vara tvungen att stamma på dålig ryska överallt. Och sedan, det är klart, dom här sederna finns här, de är konstiga här. De där [ryssarna] är näja, alla *ryssät*²⁴ är lika. Man kan inte umgås med *dom där* som med människor normalt. I Finland kan man.

Liknande synpunkter talar för sig själva. Dock välkomnar jag personligen filmer om finländare i Ryssland. Media har hittills inte uppmärksammat den mängd av information som finns om finländare som lever i «skuggzonen» av Ryssland. Fler dylika filmer kunde locka till reflexion bland medborgarna i Finland.²⁵

Sammanfattningsvis kan sägas att finlandstryssarnas sociala, kulturella och ekonomiska heterogenitet sällan reflekteras i TV-dokumentärerna om den ryska minoriteten i Finland. Fördomar och imaginerade föreställningar om ryssar, vilka kan härledas ända till det finska inbördeskriget bidrar direkt eller indirekt till skapandet av en bild som är främmande men samtidigt bekant för ryskan/ryssen själv. I intervjuerna får TV-tittarna ofta följa med en dialog där journalisten reducerar ryskan/ryssen till att vara en ryska/ryss med vissa förväntade egenskaper eller karaktärsdrag medan den intervjuade försöker framstå som en egen person, en person som måste kämpa för att inte hamna i reporterns fälla.

förflutna i Finland, med en betoning på rysk kultur i en snäv betydelse ända fram till år 1939.

23 «Viborgs erövrare», *Ögonvittnet*, TV2, 18 april 2002.

24 Se fotnot 10.

25 Den största finska dagstidningen *Helsingin Sanomat* innehöll en artikel om finländare i den ryska staden Viborg, som inte ligger långt från den finska gränsen. Journalisten avslöjade finländarnas liv som baserar sig på olagligt uppehåll samt olagliga affärer (29 juni 2002).

Ryssar i Ryssland

I finländska medias nyhetsrapporteringar nämns ryssarna specifikt när nyheterna berör prostituerade, knarkhandlare, maffiafolk eller kriminella. I övrigt ignoreras ryssarna.²⁶ Vad beträffar teman, gäller samma sak i fråga om dokumentärfilmer om Ryssland. Som exempel kan nämnas filmer om maffian i Ryssland, ryska kvinnor som offer för prostitutionen i västvärlden, stormrika män med makt i rollen av välgörare för ytterst fattiga människor i Murmansk samt Tjetjeniens Gudfader och hans imperium. Det vimlar av farliga fångar och andra människor som står utanför lagen, t.o.m. barn.

Man kan lugnt påstå att bilden av Ryssland och ryssar är väldigt dystert i denna filmkategori. Ryssland tycks i filmerna överleva på grund av starka kvinnor trots att dessa utgör offer.²⁷ Bilden av ryska människor i Ryssland såsom den visas i finländsk TV kommenteras av tre kvinnor (som gift sig med finländska män för 8–10 år sedan) i tre separata dokumentärer. I sitt personporträtt säger Z. att bilden av ryssar i media inte alls är positiv samt att hon känner det som ett trots i sig att visa «att det finns en annan bild av Ryssland». Hon specificerar: «Tidningarna ger en rätt bild men bilden är *ensidig*.»²⁸ T. i sin tur tillfrågas vad hon tycker om standardkommentarerna om ryssar i allmänhet, t.ex. att «ryssar rör sig i grupp», «ryska kvinnor sminkar sig för mycket» samt «ryska bilar är i dåligt skick och förorsakar olyckor». Hon säger: «Allt stämmer. Ryssarna är inga helgon. Allt detta sker bland 130 miljoner ryssar! Men ge ryssarna en chans!»²⁹ Slutligen utbrister O. i ytterligare ett personporträtt: «När man talar illa om ryssar i likhet med: Alla ryssar stjäla, alla ryssar lurar, alla ryssar är prostituerade ... vem är det som talar här?»³⁰

Förutom filmer som fokuserar på allt negativt i Ryssland kan nämnas en annan, mycket mindre undergrupp av filmer, som består av dokumentärer om eller fiktion gällande kommunismens historia (t.ex. filmer om Stalin) och personporträtt av kända män såsom Ivan Kurtjatov.³¹ Nyligen har denna undergrupp av filmer kompletterats med serien «Rysslands röda tsarer» (sic!), d.v.s. personporträtt av Gorbatsjov, Jeltsin och Putin.³²

26 Se tabellerna 27 och 30 i Raittila & Vehmas (2002). Jfr. Maria Todorova, som konstaterar att nyheter om människorna på Balkan i allmänhet når yttervärlden i tider av terror och oro (1997: 184).

27 Se t.ex. «Jag älskar dig mitt barn», *Fjärrlinjen*, TV1, 27 mars 2002.

28 «Fosterjord», TV1, 1 november 1999.

29 «Mänskliga rättigheter i EU», *I elden*, TV2/SVT, 1998 eller 1999.

30 *Under Polstjärnan*, TV2, 2 november 2001.

31 «Medborgare Kurtjatov, Stalins bombbyggare», TV1, 5 januari 2002.

32 TV2, 6 maj, 13 maj och 20 maj 2002.

År 2002 har dessutom en ny undergrupp trätt fram. Denna grupp av filmer för fram en starkt reflexiv approach till Finlands och Rysslands gemensamma förflutna. Krigets skräckdåd med vidhängande fenomen öppnar gamla ärr eller helar gamla sår. Nyligen visades fyra filmer om kriget mellan Sovjetunionen och Finland.³³ Slutligen placerar sig filmer som närmast hör till en etnografisk genre från Vitahavskarelen i Karelska republiken, i den psykologiskt diffusa zonen mellan Ryssland och Finland. På sätt och vis blir filmerna en «bilaga» till krigsfilmerna. Vem kom varifrån? Vem är vem? Krigsgenerationen och dess ättlingar rör sig i ett landskap av förgångenhet och nutid.³⁴ Denna tidskontrast erbjuder en struktur för berättelser. Att gå igenom historien utgör i sig själv en upprätthållande kraft (jfr. Skultans 1998).

En intersubjektiv forskningsapproach

De två tidssfärerna, det förgångna och nutiden, erbjuder en liknande struktur för narrativer i dialoger som jag själv har fört med informanter inom ramarna för mitt forskningsprojekt. En hänvändelse till barndomsminnen är så gott som alltid närvarande. Det faktum att jag delar en gemensam bakgrund med en del av informanterna, d.v.s. mina föräldrar och deras föräldrar kom till Finland några år efter den ryska revolutionen, har tillåtit mig att ta del av informanternas narrativer samt aktuella perceptioner i dialoger (*dialogic interchange*).³⁵ Är det möjligt att en känsla av «oss» eller varför inte en känsla av «mig» bland åtminstone ättlingarna till de så kallade gamla ryssarna bidrar till att motverka externt allokerade kriterier på identitet, som dem som t.ex. förmedlas av media? Genom att lägga i dagen det förgångna konstruerar berättarna en social verklighet. Denna nya verklighet erbjuder sociala och kulturella resurser för identitetskonstruktion. Utåt sett kan etnicitet betraktas som en imaginering som dels baserar sig på en osynlig subjektiv förhandlingsprocess (en persons förhandlingsprocess med sig själv) och dels på en förhandlingsprocess som förs mellan flera personer i olika tidsrum.

Min forskningsapproach understöder idén att «undersökta människor» producerar kunskap (Jerman 1997a och 1997b). Denna

33 Dessa inbegriper intervjuer med såväl ryska som finländska krigsfångar. Se «Ryssä Perkele» och «Finländarna i Gulagarkipelagens fångläger», TV1, 2002, samt «Aunuskriget. Det konstiga och galna kriget», TV2, 18 december 2001.

34 «Tillbaka till Karelen», *För Europa*, TV2, 9 april 2002.

35 Beträffande «*dialogic interchange*» se Marcus & Fischer (1986: 69).

approach betonar likväl särskilt den reflexiva dimensionen som utgör grunden för en etnografisk studie. Från ett utifrån sett perspektiv yttrar sig etnicitet onekligen på ett motsägelsefullt sätt. En intersubjektiv approach erkänner således att kunskap konstrueras socialt samt att den blir djupt inrotad. Noggrannare uttryckt utgör forskningen ett utbyte av kunskap där sökandet efter sekundära källor kan jämföras med insamlingen av primärt material.

Informanterna är aktiva aktörer. I sina narrativer tycks³⁶ de återvända till återkommande fenomen eller sammanhang som synes vara centrala för deras identitetskonstruktion. Jag tolkar de här sammanhangen eller fenomenen tillsammans med andra begrepp som kommer fram i narrativerna samt jämför och analyserar dem mot data från de sekundära källorna, tex. TV-dokumentärer om ryssar. Informanterna överränner ofta annat sekundärmaterial till mig utan att bli tillfrågade, t.ex. dokument och brev. Denna approach har hjälpt mig att utforska och klargöra samband mellan t.ex. fruktan i olika skepnader samt den psykologiska eller konkreta historien om anti-ryskhet.

De «gamla» ryssarnas ättlingar skiljer sig från varandra både socialt och ekonomiskt och deras familjebakgrunder (som inkluderar föräldrar och mor- och farföräldrar såväl i ursprungslandet som i Finland) uppvisar också många variationer. Det här har påverkat deras sociala, politiska och ekonomiska existens i Finland. Vi talar dock om individer här. Trots den socialt och ekonomiskt brokiga bakgrunden utgör en del av informanterna ättlingar till människor som förnekades rätten att tillhöra ett visst samhälle som fullvärdiga subjekt. Intressant är att detta även gäller många av dagens invandrare med ingermanländsk bakgrund från Ryssland. Trots sin sociala heterogenitet i dag, delade deras nära släktingar såsom föräldrar eller mor- och farföräldrar ett förgånget av lidande.³⁷ Vieda Skultans (1998) som forskat i en annan kontext, noterar att individuella berättelser om det förgångna vittnar om hur det sociala genomsyrar det personliga.

På samma sätt som den lilla pojken och ynglingen i Andrei Makines roman *Det franska testamentet* (1997) påverkas alltså informanternas etniska identifikation av majoritetssamhället. Etnicitet bekräftas och förhandlas av omgivningen. På grund av detta mis-

36 Jag är avsiktligt försiktig i att påstå något slutligt i detta skede av min forskning. Min avsikt här är att beskriva en del av själva forskningsprocessen.

37 Personlig information samt Davydova (2002) som noterar att informanter erbjuder henne vad hon kallar «*must stories*» (obligatoriska berättelser) om lidande, såsom berättelser om deportering.

ter frågan «vem är du?» sin poäng. Vad beträffar informanterna i filmerna imaginerar och förhandlar de sina identiteter från en annan utgångspunkt än vad utomstående filmmakare gör.

Klichéer om ryssar är bekanta för de flesta finländare. Synbarligen fixerar dessa klichéer förutfattade kontexter av ryskt liv bland majoriteten av finländare. Klichéerna utgör härigenom en genväg till föreställningar om så kallade ryssar samt deras särprägel.

Litteratur

- Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities. Reflections and Spread of Nationalism*. London: Verso Press.
- Baschmakoff, Natalia & Marja Leinonen (1990) Iz istorii i byta russkih v Finljandii 1917–1939. *Studia Slavica Finlandensia* no. 7. Helsingfors: Institute for Cultural Relations between Finland and the USSR (1–100).
- Baschmakoff, Natalia & Marja Leinonen (2001) Russian Life in Finland 1917–1939: A Local and Oral History. *Studia Slavica Finlandensia* no. 18. Helsingfors: Institute for Russian and East European Studies.
- Davydova, Olga (2002) *Producing of the Triumphal Finnishness. Case Study on the Threshold of Remigration to Finland from Russian Karelia*. Opublicerat papper från seminariet «Going Strange, Going Native», Tammerfors, Finland 8–9 februari 2002.
- Donner, Philip (red.) (1985) Idols and Myths in Music. *Musiikin suunta* 7 (1).
- Englund, Harri & James Leach (2000) Ethnography and the Meta-Narratives of Modernity. *Current Anthropology* 41 (2): 225–39.
- Eriksen, Thomas Hylland (2002) *Small Places, Large Issues*. London: Pluto Press.
- Gellner, Ernest (1993) What Do We Need Now? Social Anthropology and its New Global Context. *Times Literary Supplement* 16 juli: 3–4.
- Gillespie, Marie (1995) *Television, Ethnicity and Cultural Change*. London: Routledge.
- Gupta, Akhil & James Ferguson (1992) Beyond «Culture»: Space, Identity, and the Politics of Difference. *Cultural Anthropology* 7 (1): 6–23.
- Jerman, Helena (1997a) *Between Five Lines. The Development of Ethnicity in Tanzania with Special Reference to the Western Bagamoyo District*. TAFAS no. 38/Jipemoyo. Development and Culture Research no. 8. Helsingfors/Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.
- Jerman, Helena (1997b) Tracing the Evolution of Ethnicity in an African Context. *Suomen Antropologi/Antropologi i Finland* 22 (2): 33–37.
- Jääskeläinen, Anni (2003) Inter-marriage and Segmented Integration into Finnish Society: Immigrant Women from the Former Soviet Union. *Yearbook of Population Research in Finland* 39: 33–54.
- Karemaa, Outi (1998) *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Rasistinen venäläisviha Suomessa 1917–1923*. Bibliotheca Historica 30. Helsingfors: Suomen historiallinen seura.
- Loima, Jyrki (2001) *Vainotut venäläiset? Venäläispakolaiset 1920-luvun Suomessa*. Opublicerat papper från seminariet «Det mångkulturella Finland – civilisationernas krig eller fred?», Vanda, Finland, 28 november 2001.

- Makine, Andrei. (1997) *Det franska testamentet*. Stockholm: Norstedts.
- Marcus, George E. (1998) *Ethnography through Thick and Thin*. Princeton: Princeton University Press.
- Marcus, George E. & Michael M.J. Fischer (1986) *Anthropology as Cultural Critique*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nevalainen, Pekka (1999) *Viskoi kuin Luoja kerjäläistä. Venäjän pakolaiset Suomessa 1917–1939*. SKS toimituksia no. 742. Helsingfors: SKS.
- Raittila, Pentti & Susanna Vehmas (2002) *Aineistoraportti: Etnisyys suomalaisissa sanomalehdissä 1999–2000*. Journalismin tutkimusyksikkö. Tammerfors: Tiedotusopin laitos, Tampereen yliopisto.
- Rummakko, Sanna (2002) «Inkeriläisten paluumuuttajien syrjäytyminen television ajankohtaisohjelmissa» i Pentti Raittila (red.) *Etnisyys ja rasismi journalismissa*. Tammerfors: Suomen Journalistiliitto (145–61).
- Salzman, Philip Carl (2002) «Mass Media» i Alan Barnard & Jonathan Spencer (red.) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge (355–58).
- Skultans, Vieda (1998) *The Testimony of Lives. Narrative and memory in post-Soviet Latvia*. London: Routledge.
- Statistikcentralen (2001) *Foreigners and international migration 2000*. Helsingfors: Statistikcentralen.
- Todorova, Maria (1997) *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.

Nasjonale republikker i Sentral-Asia: Sovjetisk politikk og lokale forutsetninger

Arne Haugen
dr.art. i historie, forsker
ved Rokkansenteret,
Bergen

I 1924 ble den politisk-administrative organiseringen av Sentral-Asia fullstendig lagt om.¹ Gjennom den såkalte nasjonale oppdelingen av regionen og opprettelsen av sovjetrepublikker fikk Sentral-Asia i hovedtrekk den form det har i dag. Av vestlige forskere har denne omorganiseringen i all hovedsak blitt betraktet som et resultat av politisk manipulasjon og beslutninger tatt i Moskva, mens spørsmålet om indre forutsetninger eller lokal deltakelse nærmest har blitt utelukket. En mer empirisk basert analyse av prosessen viser at en slik forståelse av denne viktige delen av Sentral-Asias historie har viktige mangler.

Det historiske utgangspunktet

Fra gammelt av hadde de politiske enhetene i Sentral-Asia vært utpreget multietniske. Dette gjaldt så vel khanatet Kokand som de historiske rikene Bukhara og Khiva. At området i siste del av 1800-tallet kom under russisk kontroll, endret bare delvis den politisk-administrative konstellasjonen. Kokand ble annektert i 1876 og dannet deretter utgangspunkt for det nyopprettede Turkestan generalguvernement. Et eget generalguvernement ble organisert i steppemrådene i nord, der nomadiske kasaker var den dominerende befolkningsgruppen. Khiva og Bukhara forble intakte i form av russiske protektorater frem til tsarrikets fall.

¹ Artikkelen tar utgangspunkt i forfatterens doktoravhandling *The Establishment of National Republics in Central Asia*, Universitetet i Bergen 2001. Arbeidet har blitt utgitt med samme tittel på Palgrave Macmillan høsten 2003.

Heller ikke revolusjonen førte umiddelbart til forandringer på dette området. Turkestan generalguvernement ble i 1918 omdøpt til Turkestan autonome sosialistiske sovjetrepublikk (Turkestan ASSR), mens de kasakhiske områdene i nord ble proklamert som en egen kasakhisk ASSR i 1920. I Khiva og Bukhara forsøkte tidligere russiske vasaller å vinne tilbake makten, men måtte etter en tid gi tapt. Reformtilhengere begge steder søkte hjelp fra kommunistene til å fjerne de konservative og undertrykkende regimene, og i 1920 var de røde tilstrekkelig sterke til å føre det nesten 500 år gamle emiratet i Bukhara over i historien. Territorielt sett besto imidlertid både Bukhara og Khiva, idet de ble omdannet til sovjetiske folkerepublikker under delvis bolsjevikisk kontroll. Begge sto imidlertid utenfor Den russiske sosialistiske føderative sovjetrepublikk (RSFSR) og senere Sovjetunionen inntil den store reorganiseringen i 1924.

Reorganiseringen

I 1924 ble Turkestan ASSR og de to folkerepublikkene oppløst. I stedet ble det opprettet nasjonale sovjetrepublikker på ulike hierarkiske nivåer: en usbekisk, en turkmensk, en kasakhisk, en kirgisisk, en tadsjikisk og en karakalpakisk. Dermed var i alle fall på ett plan en lang historie med etnisk mangfold erstattet med en orden der politiske og etniske grenser var koplet sammen.

I vestlig forskningslitteratur har opprettelsen av nasjonale sovjetrepublikker i Sentral-Asia på 1920-tallet først og fremst blitt betraktet som et eksempel på en splitt-og-hersk-strategi. Den sentrale sovjetledelsen i Moskva fryktet et forent muslimsk og anti-sovjetisk Sentral-Asia. Gjennom å splitte området opp i mindre enheter, håpet sovjetmakten å holde disse kreftene i sjakk. Denne forståelsen, som helt har dominert forskningslitteraturen, har to hovedelementer. For det første var omorganiseringen av Sentral-Asia fullt og helt Moskvas prosjekt. Lokal medvirkning var begrenset til enkeltpersoner som sluttet seg til prosjektet for å oppnå viktige posisjoner i de nye politisk-administrative enhetene. For det andre var de nye republikkene i grunnleggende konflikt med de eksisterende former for identiteter, og i den forstand «kunstige». Et spinkelt empirisk grunnlag var ikke til hinder for at denne forståelsen ble stående som en etablert sannhet i vestlig forskningslitteratur.² Det

2 Se for eksempel Bennigsen & Broxup (1983), Blank (1994), Carrère d'Encausse (1992) og Allworth (1990).

er derfor karakteristisk at Afghanistan-ekspert Olivier Roy når han i 1997 utgir bok om det sovjetiske Sentral-Asia, skriver at

Stalin's great victory was that he made the intellectuals in Central Asia defend their own languages and «nations» against their neighbors, and not against Moscow, who instead was called upon for mediation and the settlement of conflicts (Roy 2000: 123).

Fremstillingen sovjetisk forskningslitteratur gav av prosessen var derimot på nesten alle områder stikk motsatt av den dominerende vestlige forståelsen. Her var omorganiseringen i første rekke et spørsmål om ideologi: om å implementere Lenins politikk for nasjonenes rett til selvbestemmelse.³ Ikke bare svarte de nye enhetene i det vesentlige til eksisterende identiteter, dette var også oppfyllelsen av de ulike folkegruppers drøm om separate politisk-administrative enheter. Forut for omorganiseringen ble dette manifestert i politiske krav fra sentralasiatisk hold. De sovjetiske fremstillingene bar imidlertid i så stor grad preg av å skulle tilfredsstille visse politiske hensyn, at man fra vestlig hold med god grunn ironiserte over dem. Ikke desto mindre rommer de elementer av sannhet som i vestlig forskningslitteratur er mer eller mindre ignorert.

Et splittet Sentral-Asia

Forståelsen av den politisk-administrative omorganiseringen av Sentral-Asia som en splitt-og-hersk-øvelse er basert på overbevisningen om at sovjetregimet så et politisk forent, anti-sovjetisk Sentral-Asia som en reell trussel. Slik var det imidlertid ikke. For det nye revolusjonære regimet med base i det sentrale Russland var det uten tvil en formidabel oppgave å skaffe seg kunnskap om samfunnsmessige og politiske forhold i Sentral-Asia. Her spilte Sentralasiabyrået, det russiske kommunistpartiets sentralkomiténs representant i regionen, en viktig rolle. Beslutningene sentralkomiteen fattet, som for eksempel den aktuelle politisk-administrative reorganiseringen, var i stor grad basert på det kunnskapsgrunnlaget som Sentralasiabyråets vurderinger utgjorde. I disse vurderingene hadde forestillinger om et forent Sentral-Asia knapt noen plass. Tvert om er det et ytterst fragmentert Sentral-Asia som her kommer til syne, en region med en befolkning som er splittet opp langs flere forskjellige linjer. Etter byråets mening hadde dette uheldige

³ Se for eksempel Tursunov (1971).

konsekvenser på en rekke områder.

For det første var byrået, særlig fra 1923 av, opptatt av hva det oppfattet som nasjonale konflikter mellom de viktigste folkegruppene i regionen. Hvilke grupper var dette? Et sentralt punkt i hva vi kan kalle splitt-og-hersk-teorien, er at de politisk-administrative enhetene som ble etablert på 1920-tallet svarte dårlig til de viktigste identitetene i det sentralasiatiske samfunnet. Om man ser på det Sentral-Asia som Russland erobret i siste del av 1800-tallet, synes det enkelt å finne støtte for et slikt syn. Foruten den mer omfattende religiøse identiteten knyttet til islam, var det langt mer begrensede fellesskap som inntok den viktigste plassen i Sentral-Asia. For de bofaste var landsby- eller byfellesskap særlig viktig, mens snevrere slektskapsbaserte fellesskap utgjorde den viktigste organisasjonsformen blant de nomadiske folkegruppene. Like fullt opererte de sentrale sovjetmyndighetene fra tidlig av på grunnlag av en forståelse av at befolkningen i Sentral-Asia kunne deles i tre hovedgrupper. Det var for eksempel på den basis at kasakhisk (som i sovjetisk terminologi het kirgisisk frem til 1925), usbekisk og turkmensk ble utropt til offisielle språk ved siden av russisk i Turkestan ASSR i 1918.

Var dette en kunstig eller vilkårlig inndeling? Det er ingen tvil om at denne tredelingen ikke ytte regionenes kompleksitet rettferdighet. På den annen side er det heller ingen tvil om at inndelingen spilte viktige realiteter. Historikeren Adeeb Khalid har i en studie av den såkalte Jadid-bevegelsen og dennes prosjekt for kulturell reform i Sentral-Asia i de to første tiårene av forrige århundre vist at identitetsmønsteret i Sentral-Asia var i bevegelse (Khalid 1998). Mens enkelte har lagt vekt på at usbekisk identitet snarere var et resultat av sovjetisk politisk manipulasjon enn av reelle sosiale prosesser (Schoeberlein-Engel 1994, Baldhauf 1991), understreker Khalid at den moderne usbekiske identiteten hadde sterke førrevolusjonære røtter. Dette var en identitet som hentet mye av sitt innhold i tradisjonelle sosiale strukturer i Sentral-Asia. Forskjellen mellom nomader og fastboende hadde fra gammelt av vært en sentral skillelinje i Sentral-Asias befolkning, og den usbekiske identiteten som var i ferd med å vokse frem i tiden omkring revolusjonen, var nær forbundet med dette skillet. «Usbek» ble i stor grad definert i opposisjon nettopp til de overveiende nomadiske befolkningsgruppene som omkranset den bofaste befolkningen i kjernen av Sentral-Asia.

Selv om de større og overgripende identitetene ikke nødvendigvis var svært viktige for den hovedsakelig nomadiske befolkningen,

kan man heller ikke si at det å dele denne befolkningen i turkmenere og kasakher innebar å øve vold på sosiale realiteter. Ifølge Alexandre Bennigsen var to hovedidentiteter i ferd med å utkrystallisere seg blant nomadegruppene på dette tidspunkt, en turkmensk og en kasakhisk-kirgisisk (Bennigsen & Lemerrier-Quelquejay 1961: 27). Sovjetregimets politikk var basert på en tilsvarende forståelse, og det ledet i første omgang blant annet til de omtalte beslutningene om å innføre nye offisielle språk.

Politisert nasjonalitet

Mot den ovennevnte bakgrunn kan man si at sovjetregimets utpeking av turkmensk, usbekisk og kasakhisk som de tre hovednasjonalitetene i regionene ikke var så urimelig eller vilkårlig som enkelte har hevdet. Det er imidlertid langt mer interessant å se hvordan sovjetregimet brukte nasjonalitet i sin politikk i Sentral-Asia. Snart ble nemlig nasjonale identiteter som turkmener, usbek og kasakh viktige dimensjoner ved den politiske organiseringen av Sentral-Asia, noe som fikk store konsekvenser. Hva sovjetkommunistene kalte «det nasjonale spørsmål», førte på sentralt hold til opprettelsen av et eget kommissariat for nasjonaliteter, Narkomnats. I Turkestan ASSR ble denne løsningen kopiert med opprettelsen av Turkomnats i 1918. Dette handlet ikke minst om å nå ut til lokalbefolkningen. Det nye regimet hadde helt andre ambisjoner enn tsarregimet på dette området. Selv om den militære dimensjonen ved konsolideringen av sovjetregimet i Sentral-Asia var viktig, viser både sovjetregimets handlinger og dets interne retorikk at det søkte folkelig oppslutning i Sentral-Asia. En propagandakrig med ord foregikk derfor parallelt med de væpnede angrepene på sovjetregimets motstandere. Bruk av lokalspråk fikk i denne sammenheng en nøkkelbetydning, og en hovedoppgave for Turkomnats var å sørge for å utbre sovjetregimets ideer ved hjelp av lokalspråkene.

Det ble imidlertid snart konkludert med at den opprinnelige geografiske oppdelingen av Turkomnats av effektivitetshensyn burde erstattes av en som fulgte nasjonale skillelinjer (Vaidyanath 1967: 92). I tråd med dette ble Turkomnats i mars 1919 omorganisert i egne avdelinger for usbeker, kasakher, turkmenere, tadsjiker, tatarer, ukrainere og armenere. Da Turkomnats ble avskaffet i 1922, opphørte ikke de nasjonale enhetene å eksistere, men gikk i stedet inn i Turkestans sentrale eksekutivkomité. Antallet ble imidlertid redusert og svarte nå i større grad til oppfatningen om hvilke som

var de største folkegruppene i regionen. Enhetene fikk i oppgave å påvirke Turkestans regjering til å ivareta de respektive gruppenes interesser. Sentralasiabyrået sørget også for at tilsvarende arrangementer ble gjort i Bukhara og Khorezm. I sistnevnte ble en turkmensk avdeling etablert i 1921 og en kasakhisk-karakalpakisk avdeling året etter. I Bukhara ble en turkmensk avdeling opprettet i 1921, mens regjeringen i Bukhara avviste at eksekutivkomiteen skulle ha en egen kasakhisk avdeling. Like fullt innebar disse forandringene at nasjonal identitet gjennomgikk en omfattende institusjonalisering og at disse ordningene i det minste skapte forventninger om at nasjonalitet hadde betydning for fordelingen av politiske, økonomiske og andre ressurser (Edgar 1999: kap. 2).

Noen forskere har lagt stor vekt på betydningen av måten sovjetregimet institusjonaliserte nasjonal identitet på. Eksempelvis har både Ronald Suny og Rogers Brubaker betraktet politisk mobilisering på grunnlag av nasjonalitet i siste del av sovjetperioden som et resultat av den sentrale plass nasjonal identitet fikk i organiseringen av sovjetstaten. Ifølge Suny førte sovjetisk praksis på dette området til at «nasjoner vokste frem innenfor imperiet» (Suny 1992: 22), mens Brubaker har hevdet at «sjelden har et sprik mellom intensjon og resultat vært så oppsiktsvekkende stort som i dette tilfellet» (Brubaker 1996: 25–26). For begge er det imidlertid et sentralt poeng at sovjetisk bruk av nasjonal identitet la grunnen for senere nasjonal mobilisering.

Et slikt perspektiv, som har blitt mye anvendt i forskning knyttet til siste fase av sovjetperioden og etableringen av selvstendige stater, kan etter mitt skjønn også være verdifullt for forståelsen av de stadig hyppigere nasjonale konfliktene som vokste frem i Sentral-Asia utover på 1920-tallet. Her var det særlig turkmenere og kasakher som hevdet sine interesser. Både i Bukhara og Khorezm, så vel som i Turkestan ASSR, var det usbeker som hadde den dominerende posisjonen blant sentralasiatene, og turkmenere og kasakher betraktet seg selv som ignorerte minoriteter. Den politiske diskusjonen blant sentralasiater innenfor stats- og partiorganer ble derfor gjennomsyret av nasjonalistiske uttrykk og nasjonalt baserte krav. Turkmenere i Bukhara klagde over at den turkmenske avdelingen som var blitt etablert der, i virkeligheten var lite verd: Ikke bare pleide de dominerende usbekene utelukkende sine egne interesser, men de sørget også for å holde turkmenerne utenfor på alle områder. Disse mente seg forfordelt så vel økonomisk og politisk som kulturelt og sosialt og krevde større representasjon i stats- og partiorganer i republikken, at turkmensk språk måtte bli brukt i større

grad og at det også måtte opprettes skoler for den turkmenske befolkningen. Ikke minst satte den turkmenske siden frem økonomiske krav som økt adgang til jord- og vannressurser.

I Khorezm og Turkestan ASSR var situasjonen – og kravene – tilsvarende. I Turkestan kom kravene fra både turkmensk og kasakhisk hold. Særlig skarp var tonen blant kasakhene, som hevdet at alt som ble gjort i republikken tjente usbekene alene. Beskyldningene om usbekisk sjåvinisme kom tett, og kasakhene kunne endog fortelle om usbekiske mullaer som reiste ut fra byene for å forkynne islam for de mindre religiøst opptatte kasakhene.

Det er viktig å være oppmerksom på at både turkmenerne og kasakhene understreket kontinuiteten i den påståtte undertrykkelsen fra usbekisk side. Kasakhene hevdet for eksempel at undertrykkelsen de var gjenstand for, i første rekke var en forlengelse av byenes historiske dominans over befolkningen i de rurale områdene. Dette illustrerer i første rekke to forhold. For det første indikerer det den intime forbindelsen mellom sosioøkonomiske realiteter og oppfatninger av skillelinjer mellom folkegruppene i Sentral-Asia. Rett nok var den omfattende bruken av identiteter som kasakh, usbek og turkmener noe nytt, men på samme tid representerte de en sterk historisk kontinuitet. For det andre viser dette at sovjetregimets institusjonalisering av disse identitetene ikke alene forklarer den sterke politiseringen av nasjonale skiller som fant sted i Sentral-Asia på 1920-tallet.

For det andre, og minst like viktig, viser det at sentralasiatene tok den egalitære dimensjonen ved sovjetideologien på alvor. Hvordan det revolusjonære budskapet ble tolket, var svært avhengig av hvem som tolket det, og i hvilken sammenheng. Når det gjelder turkmenere og kasakher i Sentral-Asia, var de særlig opptatt av at forsvar av den svake overfor den sterke var et kjernepunkt i den sovjetiske ideologien. Når turkmenere og kasakher klaget til Sentralasiabyrået over usbekisk undertrykkelse og dominans, mobiliserte de nettopp disse trekkene ved sovjetideologien, og begrepet «underutviklet» fikk en sentral plass. Turkmenere og kasakher – og senere kirgisere og karakalpaker – nærmest kappet om å være den mest underutviklede folkegruppen. Denne kampen for å vinne sovjetisk sympati sier samtidig mye om det opplevde styrkeforholdet mellom sovjetmakt og lokale krefter.

Forskere som har diskutert betydningen av, eller for den saks skyld realiteten i, løfter om nasjonal likestilling eller frigjøring i sovjetisk ideologi og politikk, har omtrent utelukkende konsentrert seg om forholdet mellom russere og ikke-russere. Mye har for eksem-

pel blitt skrevet om hvordan løfter om nasjonal likestilling ble formulert for å vinne støtte hos misfornøyde ikke-russiske grupper.⁴ Senere har for eksempel Terry Martin vist hvordan en kvoteringspolitikk på 1920-tallet som favoriserte ikke-russere fremfor russerne, skapte både usikkerhet og misnøye hos en rekke russere (Martin 1996: 43ff). Men uansett hva formålet med løfter om nasjonal likestilling måtte være, hadde dette implikasjoner også for relasjonene mellom de ikke-russiske folkegruppene i Sentral-Asia. I turkmensk og kasakhisk tapning ledet sovjetideologien til påstander om usbekisk sjåvinisme.

Lenin hadde i sin tid skilt mellom «god» og «dårlig» nasjonalisme. Den første var en minoritetsnasjonalisme med et frigjørende potensial, mens dårlig nasjonalisme var knyttet til stormaktens undertrykking av andre folkegrupper. Det vi støter på blant turkmenske og kasakhiske kommunister på første del av 1920-tallet, er en form for minoritetsnasjonalisme som må ses som et resultat både av at nasjonale skiller var blitt institusjonalisert, og av kommunistenes egalitære ideologi.

Men ikke alt kom utenfra. Edward Allworth har hevdet at usbekene representerte en assimilerende kraft i Sentral-Asia på begynnelsen av 1920-tallet, en kraft som han for øvrig fremstiller som noe positivt, til forskjell fra assimilasjon til russisk (Allworth 1990: 196). Dette har en direkte forbindelse til den forestillingen om et forent Sentral-Asia som har vært så viktig i vestlig forståelse av denne perioden. Stemmene som tok til orde for et slikt Sentral-Asia, var imidlertid langt mindre representative enn hva de hevdet å være. Ropet om et forent Sentral-Asia kom nemlig fra den delen av befolkningen som ble knyttet til en usbekisk identitet, den tradisjonelt bofaste og til dels urbane befolkningen i kjernen av Sentral-Asia. Selv om dette for mange vestlige forskere senere har fremstått som en god og anti-sovjetisk idé, var andre grupper ukomfortable i et slikt fellesskap, og fant det lite frigjørende. Det er i en slik kontekst vi skal forstå både de usbekiske mullaer nevnt ovenfor, og de reaksjonene de vakte hos kasakhene.

Nasjonal identitet – fra problem til løsning

På kommunistpartiets 12. partikongress i 1923 holdt Stalin et innlegg om nasjonal sjåvinisme og diskriminering. Et hovedpoeng var at slike problemer ikke måtte begrenses til forholdet mellom rus-

4 Se for eksempel Pipes (1997).

sere og ikke-russere. Selv om han understreket at storrussisk sjåvinisme stadig var det mest alvorlige, var det nødvendig å diskutere slike problemer også når det gjaldt forhold mellom forskjellige ikke-russiske folkegrupper. Stalin holdt frem Georgia, Aserbajdsjan og Bukhara som de mest alvorlige områdene i dette henseende, men pekte også på Khorezm og Turkestan. I forskningslitteraturen har dette utspillet blitt forstått som et forsøk på å lede oppmerksomheten bort fra det egentlige problemet, nemlig forholdet mellom russere og ikke-russere. Det har også blitt sett som et forvarsel om senere angrep på ikke-russere, som etter dette lettere kunne fjernes fra posisjoner med henvisning til sjåvinisme. Ikke desto mindre er det klart at Stalins utspill var helt i samsvar med den virkelighetsopplevelsen mange sentralasiatiske kommunister hadde på denne tiden. Utspillet var også i overensstemmelse med de rapportene Stalin som generalsekretær i sentralkomiteen fikk fra Sentralasiabyrået om de stadig mer tilspissede nasjonale relasjonene i området.

Sentralasiabyråets kommunikasjon med sentralkomiteen i Moskva er av største interesse når vi ønsker å forstå forandringene i Sentral-Asia på 1920-tallet. For det første kan man i alle fall slå fast at sovjetregimet betraktet de nasjonale konfliktene i Sentral-Asia på denne tiden som et problem og ikke som en gunstig og tilsiktet virkning av en bestemt politikk. Konfliktene var noe som måtte løses, og som opptok Sentralasiabyrået mye frem mot midten av 1920-årene. Yuri Slezkine (1994) har derfor helt rett når han hevder at det å bryte opp en potensiell politisk enhet overhodet ikke inngikk i sovjetkommunistenes oppfatning av deres egen rolle i denne prosessen.

Men hvordan betraktet de så ideen om nasjonale politiske enheter? Det bildet som avtegner seg, er at nasjonale politisk-administrative enheter gradvis trer frem som en hensiktsmessig politisk løsning på flere store utfordringer. Opprettelsen av nasjonale sovjetrepublikker i 1924 ble foregrepet av liknende, men mer begrensede eksperimenter. I 1923 ble turkmenske og kasakhiske områder i Bukhara skilt ut som egne oblaster. Kort etter ble tilsvarende arrangementer innført i Khorezm. Sovjetmaktens innflytelse i Bukhara og Khorezm var ikke uten begrensninger, men disse beslutningene var i stor grad presset gjennom av Sentralasiabyrået. Byråets leder skrev til generalsekretæren at de for å få orden på de tilspissede forholdene mellom nasjonalitetene hadde besluttet å opprette en autonom oblast for hver av de omtalte gruppene. Det er illustrerende å se hvordan byrået slår fast at de nasjonale mot-

setningene var blitt redusert i Bukhara etter opprettelsen av egne nasjonale områder.

Den nye politisk-administrative organiseringen fremstår dermed som en hensiktsmessig løsning på visse politiske utfordringer. Fra et sentralt sovjetisk perspektiv kunne en politisk-administrativ løsning basert på nasjonal identitet bidra til en etterlenget politisk stabilitet i regionen. Samtidig er det, som sovjetisk historiografi hevdet, nødvendig å se fremveksten av nasjonale politiske enheter i lys av de mange kravene om slike løsninger fra sentralasiatene selv. For sentralasiatenes politiske krav var ikke begrenset til spørsmål om språk, skoler eller politisk representasjon. Særlig på turkmensk, men også på kasakhisk hold førte følelsen av å være en diskriminert minoritet i Khorezm, Bukhara og Turkestan til krav om opprettelse av nasjonale politiske enheter. Det mest høylytte kravet kom fra turkmenske kommunister, og i den forbindelse ser vi tydelig at det ikke er tilstrekkelig å se på nasjonalitetsproblematikken utelukken- de som et spørsmål om relasjonene mellom russere og ikke-russere. Når de turkmenske kommunistene foreslo at den turkmenske be- folkningen i Turkestan og Bukhara burde organiseres i en egen politisk enhet, gikk de nemlig inn for at denne burde gjøres helt uavhengig av de to republikkene og i stedet legges direkte inn un- der RSFSR. Dette er et sterkt uttrykk for begrensningene ved den påståtte fellesskapsfølelsen blant sentralasiatene.

De omtalte konfliktene oppsto mellom sentralasiater innenfor det kommunistiske parti- og statsapparatet. Men forståelsen av at na- sjonale politiske enheter kunne være en hensiktsmessig organisering, vant også frem i det sentralasiatiske samfunnet mer generelt. Oppfatningen av at nasjonale konflikter representerte et problem, eksisterte nemlig også utenfor den sovjetiske sfæren, dvs. på felter hvor institusjonaliseringen av nasjonal identitet ikke hadde gjort seg gjeldende på samme måte. Et eksempel på dette var urolighetene i Mangysjlag, grenseområdet mellom Den kasakhiske ASSR og Tur- kestan ASSR. Her var turkmenere fra Jomut-stammen i konflikt med kasakher som siden 1700-tallet gradvis hadde forflyttet seg vestover. I 1890-årene hadde konflikten blitt skjerpet, og en ytterli- gere tilspissing fant sted i tiden omkring den russiske revolusjonen. I første del av 1920-årene vurderte sovjetregimet konflikten som et så destabiliserende element i regionen at det var nødvendig å finne en løsning. Og løsningen – fremsatt av en komité nedsatt av Den allrussiske eksekutivkomiteen – fulgte nasjonale linjer. Komiteen slo fast at nasjonal identitet var i ferd med å bli sterkere, og at de involverte partene i konflikten i økende grad fortolket konflikten

som nasjonale motsetninger. Dette kan selvsagt ha vært en feilaktig oppfatning, men det sier allikevel noe om hvordan sovjetregimet vurderte situasjonen i Sentral-Asia på begynnelsen av 1920-tallet. Et sentralt poeng er dessuten at løsningen i alle fall delvis skulle bestå i å forbedre situasjonen for nasjonale minoriteter i de aktuelle områdene.

Et annet eksempel på konflikter som av sovjetmakten ble vurdert som destabiliserende nasjonale konflikter, var spenningsforholdet i Khorezm mellom usbeker og turkmenere. I februar 1924 vendte Sentralasiabyråets utsending tilbake til Tasjkent etter å ha besøkt Khorezm for å vurdere situasjonen der etter uroligheter og opprør måneden i forveien. Sentralt i hans rapport til Sentralasiabyrådet om tilstandene i Khorezm var de intense nasjonale motsetningene:

De nasjonale relasjonene er et svært alvorlig problem i Khorezm. Jeg har aldri sett nasjonal antagonisme anta en så skarp form som her. Kommer en usbek til hest inn i et turkmensk område, blir han utvilsomt angrepet og hesten blir tatt. Tilsvarende vil en turkmener like sikkert bli angrepet i Khojeilin, bare fordi vedkommende er turkmener blant kasakher. Samme holdning til turkmenerne finner vi hos usbekene.⁵

Sentralasiabyrådet la derfor til grunn at nasjonale konflikter tiltok både i og utenfor det sovjetiske maktapparatet i Sentral-Asia. Dette bidro til oppfatningen om at en organisering basert på nasjonalitet kunne ha betydelige politiske fordeler.

Og fordelene var ikke begrenset til spørsmålet om nasjonale konflikter. For Sentral-Asia på begynnelsen av 1920-tallet var splittet også langs andre linjer. For det første mente Sentralasiabyrådet at det man kan kalle intraetniske konflikter var et problem. Særlig blant tidligere nomadiske folkeslag som turkmenere og kasakher, men i en viss grad også blant de bofaste, var genealogisk definert identitet, gjerne omtalt som stamme- eller klientilhørighet, viktig. For sovjetregimet representerte dette et problem. I sovjetiske øyne førte stamme- og klanidentiteten på det økonomiske plan til at rasjonalitet og hensiktsmessighet måtte vike for slektskapsbånd som organiserende prinsipp. Resultatet var små og lite rasjonelle enheter. Enkelte har hevdet at det var i strid med kommunistenes generelle preferanse for store enheter å etablere nasjonale sovjetrepublikker i Sentral-Asia (Paksoy 2000). I virkeligheten ble omorganiseringen betraktet som en mulighet til å innføre større økonomiske enheter,

5 Rossijskij gosudarstvennyj arhiv sotsial'no-polititsjekoij istorii fond 62, delo 20, list 44.

knyttet til en forhåpning om at de enkelte republikkene nå ville kunne overta for tradisjonelle og mindre fellesskap som organiserende prinsipp. Men mest av alt handlet spørsmålet om å komme stammeorganiserings som politisk maktfaktor til livs. Tradisjonelt var nemlig mye autoritet basert i slektskapsstrukturer med stammelederne på toppen av hierarkiet. Sovjetregimet brukte militær makt for å bekjempe disse lederne, men etter hvert kom Sentralasiabyrået frem til at også andre virkemidler måtte benyttes for å endre de sosiale strukturene. I så måte er forslaget som gjaldt den turkmeniske befolkningen i Khorezm svært interessant:

Man kan si vi er nødt til å bli «nasjonalister». Dette er vår største utfordring, og må være grunnpilaren i vårt styre i Khorezm. Kommunistpartiet må spille borgerskapets rolle og organisere nasjonal autonomi.⁶

Mens Sentralasiabyrået kunne identifisere mange av konfliktene de sto overfor som nasjonale eller som sprunget ut av slektskapsbaserte sosiale strukturer, maktet det i andre sammenhenger ikke å identifisere noen årsak til konfliktene. Med utgangspunkt i et utpreget orientalistisk verdensbilde slo de europeiske sovjetkommunistene fast at «intrigemakeri» var en del av sentralasiatenes kultur. En av representantene i Sentralasiabyrået beklaget at det mot en slik tilstand ikke fantes noen medisin, og at alle konfliktene og intrigene vanskeliggjorde et samarbeid selv med de sentralasiatene som i prinsippet var fullt og helt på sovjetisk side. Håpet var at opprettelsen av nasjonale politiske enheter kunne få folk til å samles om sine respektive republikker, og at dette ville dempe konflikter av nasjonalt, slektskapsbasert eller annet opphav.

Kommunistene som lagde revolusjon i Russland i 1917, hadde med sitt marxistiske utgangspunkt opprinnelig et entydig negativt syn på forestillingen om det nasjonale fellesskap. Når de samme kommunistene befant seg i rollen som statsbyggere noen få år senere, ble ideologiske overbevisninger brynt mot en komplisert og kompleks virkelighet. Utviklingen i Sentral-Asia på 1920-tallet gir etter mitt skjønn god støtte til Jeremy Smiths påstand om at bolsjevikene gradvis kom til å se nasjonal identitet ikke som et problem, men som en løsning på ulike problemer (Smith 1999).

6 Rossijskij gosudarstvennyj arhiv sotsial'no-polititsjekoj istorii fond 62, delo 20, list 44.

Grensedragnig og lokal innflytelse

Det er fremfor alt på to områder at analysen over åpner for en revurdering av det som har vært den dominerende forståelsen av omorganiseringen av Sentral-Asia på 1920-tallet. For det første var formålene og motivene for den sentrale sovjetledelsens politikk andre enn dem den dominerende oppfatningen har tilsagt. For det andre spilte lokale aktører en mer aktiv rolle i denne prosessen enn hva de tidligere har blitt tillagt. Ser vi på hvordan grensene ble trukket etter at beslutningen om å opprette nasjonale republikker var fattet, styrkes argumentene på begge områder.

For det første viser grensetrekkingsprosessen en ikke ubetydelig lokal innflytelse. For å gjennomføre grensetrekkingen opprettet Sentralasiabyrået den såkalte Territoriekommisjonen, som besto av representanter for Sentralasiabyrået og for hver av de involverte gruppene, hvorav sistnevnte dannet hver sin nasjonale underkommisjon. Underkommisjonene la frem hvert sitt forslag til grenser for de nye enhetene, og Territoriekommisjonen diskuterte disse inngående før det ble stemt over de forskjellige forslagene. Vi ser her konturene av et sovjetregime som på midten av 1920-tallet i alle fall i en viss utstrekning etterstrebet og verdsatte konsensus. Representantene for den sentrale sovjetmakten i Territoriekommisjonen gikk nemlig konsekvent inn for å oppnå størst mulig grad av enighet og oppslutning blant de nasjonale underkommisjonene om de forskjellige grensene. Det som foregikk i Territoriekommisjonen var reelle forhandlinger, og som sådanne var de preget av kompromisser. Og selv om Territoriekommisjonens arbeid på enkelte få, men viktige punkter ble omstøtt senere, var det regelen heller enn unntaket at grensene som hadde blitt vedtatt i kommisjonen, ble stadfestet av høyere myndigheter, dvs. av Sentralasiabyrået og senere sentralkomiteen. Selv om det avgjort var det sentrale sovjetregimet som satte rammene for arbeidet med grensene, kan det dermed slås fast at lokal innflytelse var av stor betydning for det endelige resultatet.

Den lokale innflytelsen sikret videre en vesentlig grad av kontinuitet når det gjaldt forholdet mellom identiteter og de nye politiske grensene. Også i grensetrekkingsprosessen ser vi hvordan de tradisjonelle sosioøkonomiske skillene stod sentralt. I stor grad handlet grensetrekkingen om å trekke skiller mellom usbeker og øvrige grupper. Her gjaldt det både fysiske og identitetsmessige grenser, for i mange tilfeller stod diskusjonen om hvem som skulle betraktes som usbek og hvem som var turkmener eller kasakh eller som hørte til en annen gruppe. Her var deltakerne ikke alltid enige, men begge sider la hovedvekten på sosioøkonomiske kriterier. Usbeker

var bofaste, mens turkmenere, kasakher og kirgisere nærmest per definisjon var nomader. Grensetrekkingsprosessen førte også til at Sentralasiabyrået mottok en rekke henvendelser fra befolkningen i ulike områder, og budskapet var som regel at de fryktet å bli innlemmet i en republikk som var dominert av folk med annet levesett. I de fleste tilfeller var dette fastboende som understreket at de måtte bli inkludert i den usbekiske republikken. Det er vanskelig å si hvilken innflytelse slike innspill fikk, men de viser klart hvor viktig den sosioøkonomiske dimensjonen var for sentralasiatiske identiteter.

At oppdelingen av Sentral-Asia var preget av lokal innflytelse, påvirket også spørsmålet om hvilke politiske enheter som skulle etableres. Som nevnt var utgangspunktet for prosessen en forståelse av at der var tre store befolkningsgrupper i regionen. Men etter at prosessen var kommet i gang, viste det seg at ikke alle aksepterte den foreslåtte inndelingen. Kasakher og kirgisere var to svært nær beslektede grupper som i mange tilfeller ble betraktet, og betraktet seg selv, som to deler av samme gruppe. Det var forskjeller mellom de to, men forskjellene var små og i mange situasjoner ubetydelige. Men da oppdelingen av regionen begynte, ble slike forskjeller aksentuert og politisert. Resultatet var krav om at også kirgiserne måtte bli en del av oppdelingsprosjektet, slik at også en kirgisisk enhet ble etablert. På Sentralasiabyrået, som kjente regionen bedre enn sentralkomiteen i Moskva, kom ikke et slikt krav nødvendigvis overraskende. Her hadde man på forhånd drøftet med sentralkomiteen hva man skulle gjøre dersom slike krav skulle fremkomme. Resultatet ble at også den kirgisiske identiteten ble inkludert i prosjektet, noe som førte til opprettelsen av en egen kirgisisk sovjetrepublikk.

At det også ble opprettet en karakalpakisk autonom republikk, skyldtes et tilsvarende initiativ. Men dette tilfellet er et eksempel på at omorganiseringen av Sentral-Asia også bar preg av betydelig vilkårlighet. Heller enn å gjenspeile sosiale realiteter, var opprettelsen av en slik enhet snarere et resultat av at sentralasiater med ambisjoner på egne vegne snart lærte seg å bruke de mulighetene den nye situasjonen åpnet for og å manipulere nasjonalitetsdiskusjonen i en retning de selv tjente på. Det er derfor ikke tilfeldig at bare den karakalpakiske enheten aldri ble til noe mer enn en autonom republikk eller at den karakalpakiske identiteten i dag gjør seg lite gjeldende i Sentral-Asia. Uansett viser allikevel begge de to ovennevnte eksemplene at omorganiseringen av Sentral-Asia var en dynamisk prosess der lokal respons kunne påvirke resultatet i betydelig grad.

Samtidig er grensetrekkingsprosessen en viktig kilde til forståelsen av den nasjonale oppdelingen av Sentral-Asia som ledd i sovjetregimets strategi. For det første underminerer argumentene bak grensetrekkingen ytterligere den gamle splitt-og-hersk-teorien. Olivier Roy har presentert denne i en nesten karikert form ved å hevde at sovjetmakten ikke bare påtvang det heterogene Sentral-Asia en helt uegnet organisasjonsform, de «moret seg» ytterligere ved å gjøre et umulig prosjekt enda verre ved at de med vilje lot territoriale grenser kolliderer med nasjonale skillelinjer (Roy 2000: 68). En slik påstand finnes det imidlertid ikke noe grunnlag for. I det store flertall av tilfeller var det oppfatninger om nasjonale skiller som ble utslagsgivende for grensetrekkingen. Alle involverte parter var imidlertid enige om at det i enkelte tilfeller ville være nødvendig å legge vekt på andre hensyn. For eksempel var det ingen strid om at enhver republikk ville måtte inkludere i det minste ett administrativt sentrum. Gitt sammenfallet mellom sosioøkonomiske og nasjonale skiller, var dette et viktig moment ettersom bybefolkningen i Sentral-Asia nesten per definisjon var usbeker. Enkelte slike i utgangspunktet «usbekiske» byer måtte dermed inkluderes i den turkmenske, kasakhiske og kirgisiske republikken.

I den grad slike spørsmål var gjenstand for sentrale vurderinger og beslutninger, var det et gjennomgående mål å finne en løsning som ville kunne føre til minst mulig konflikt. Dette var for eksempel tilfelle når det gjaldt Tasjkent, som var det mest omstridte spørsmålet under grensetrekkingen. Både den kasakhiske og den usbekiske siden insisterte på Tasjkent. Usbekene gikk seirende ut, og resultatet var sterke protester og opptøyer på kasakhisk hold. Men Sentralasiabyrådet slo internt fast at konsekvensene av å unnlate å inkludere det etnisk sett helt usbekiske Tasjkent i denne republikken, ville være langt mer alvorlige. Grensene som ble trukket i Sentral-Asia på midten av 1920-tallet, kunne sikkert kritiseres på mange vis. De var imidlertid ikke designet for å undertrykke.

En revurdering

På bakgrunn av diskusjonen over er det etter min mening grunn til å revurdere opprettelsen av de nye republikkene i Sentral-Asia på 1920-tallet. Sovjetregimet var i dette tilfellet ikke så utspekulert ondsinnet som mange fortolkninger har villet ha det til. Heller ikke handlet det primært om et mer eller mindre allmektig Moskva som manipulerte en mer eller mindre hjelpeløs befolkning av sentralasiater. Det er ingen tvil om at eksterne faktorer representerte et

avgjørende bidrag til reorganiseringen – noe tilsvarende ville aldri ha funnet sted om det ikke hadde vært for sovjetregimet. Men de eksterne kreftene virket annerledes – både direkte og indirekte – på det sentralasiatiske samfunnet enn hva det har vært vanlig å hevde i vestlig Sentral-Asia-forskning, og de var dessuten motivert på annet vis enn hva det meste av vestlig forskning har lagt til grunn.

Sentralasiatene fortolket det revolusjonære budskapet ut fra sin egen virkelighet, og den var ikke for alle dominert av Russland. Nasjonal frigjøring involverte ikke nødvendigvis russere, selv om dette nok var en nærliggende tanke både for eurosentrisk russiske revolusjonære og for like eurosentrisk vestlige forskere i den kalde etterkrigstiden. Den nasjonale oppdelingen av Sentral-Asia hadde derfor en lokal dimensjon som har vært sterkt underkommunisert i forskningen. Denne dimensjonen bidro både til at spørsmålet om nasjonalitet og politiske grenser og, når kursen var staket ut, det nye Sentral-Asia som ble tegnet på 1920-tallet, inkluderte et viktig element av historisk kontinuitet.

Litteratur

- Allworth, Edward (1990) *The Modern Uzbeks*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Baldhauf, Ingeborg (1991) Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 32 (1): 79–96.
- Bennigsen, Alexandre & Marie Broxup (1983) *The Islamic Threat to the Soviet Empire*. New York: St. Martin's Press.
- Bennigsen, Alexandre & Chantal Lemerrier-Quellejey (1961) *The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and Their Linguistic Problems*. London: Central Asian Research Centre.
- Blank, Stephen (1994) *The Sorcerer as Apprentice. Stalin as Commissar of Nationalities, 1917–1924*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Brubaker, Rogers (1996) *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carrère d'Encausse, Hélène (1992) *The Great Challenge*. New York: Holmes and Meier.
- Edgar, Adrienne (1999) *The Creation of Soviet Turkmenistan, 1924–1938*. Ph.D.-avhandling. Berkeley, CA: University of California Press.
- Haugen, Arne (2003) *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Khalid, Adeeb (1998) *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Martin, Terry (1996) *An Affirmative Action Empire. Ethnicity and the Soviet State, 1923–1938*. Ph.D.-avhandling. Chicago: University of Chicago.
- Paksoy, H. B. (2000) Political Legitimacy Trends in Central Asia. *Turkistan Newsletter* 20. juni.
- Pipes, Richard (1997) *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923. Revised Edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roy, Olivier (2000) *The New Central Asia: The Creation of Nations*. London: I.B. Tauris.
- Schoeberlein-Engel, John S. (1994) *Identity in Central Asia: Construction and Contention in the Conceptions of «Özbek», «Tâjik», «Muslim», «Samarquandî» and other groups*. Ph.D.-avhandling. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Slezkine, Yuri (1994) The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review* 53 (2): 414–52.
- Smith, Jeremy (1999) *The Bolsheviks and the National Question, 1917–23*. London: Macmillan.
- Suny, Ronald Grigor (1992) «State, Civil Society, and Ethnic Cultural Consolidation in the USSR – Roots of the National Question» i Gail W. Lapidus & Victor Zaslavsky (red.) *From Union to Commonwealth: Nationalism and Separatism in the Soviet Republics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tursunov, Kh. (1971) *Natsional'naia politika kommunistitsjeskoj partii v Turkestane (1917–1924gg)*. Tasjkent: Uzbekistan.
- Vaidyanath, R. (1967) *The Formation of the Soviet Central Asian Republics: A Study in Soviet Nationalities Policy, 1917–1936*. New Delhi: People's Pub. House.

Glimt fra Romanias åndsliv

Tor Martin Møller
cand.philol. med
hovedfag i filosofi

I Romania har tiden etter Ceausescus fall i 1989 vært preget av politisk og økonomisk *transitie* (transisjon eller overgang), en prosess som har vist seg å trekke ut i tid. Men gjelder dette også intellektuelt? På hvilken måte spiller arven fra fortiden inn i dagens rumenske åndsliv? Etter en innledende, skjematisk beskrivelse av situasjonen før revolusjonen vil jeg i denne artikkelen fokusere på noen av dagens mest innflytelsesrike rumenske intellektuelle. I tillegg til å gi en generell innføring i en viktig del av rumensk kulturliv vil jeg forsøke å antyde hvordan spesielt en førrevolusjonær tanke- retning, noicismen, lever videre i dagens Romania.

Situasjonen før 1989

Andrei Marga¹ skiller i essayet *Cultural and Political Trends in Romania before and after 1989* mellom seks intellektuelle hoved- retninger i Romania før revolusjonen. På grunn av den politiske situasjonen, som innebar en streng kontroll med det intellektuelle liv, er alle i en viss forstand formet av regimet. Følgelig er det et felles karaktertrekk at ingen av de ulike retningene har rom for fri politisk tenkning. Marga skrev i 1993 følgende generelle betrakt- ning rundt situasjonen:

1 Marga (f. 1946) studerte filosofi og sosiologi i Cluj og fikk sin doktorgrad derfra i 1976 på en avhandling om Herbert Marcuse. Allerede før revolusjonen hadde han hatt forskningsopphold i Tyskland og USA, og han har skrevet bøker om bl.a. Jürgen Habermas og Charles S. Pierce. Etter revolusjonen har han også gjort en administrativ karriere. Marga var utdanningsminister under Constantinescus regjering (1996–2000) og er i dag rektor ved Universitetet Babes-Bolyai i Cluj.

Concerning political theory in Romania, any attempt to articulate an alternative political discourse was repressed throughout the postwar period. (...) Thus political problems could not be presented openly as political problems. They were forcibly sublimated into the fields of literature, historical writing, and philosophy of culture. In this way, beneath the repression, a cultural reflection of remarkable quality developed. But, unfortunately, it was programmatically deprived of a political dimension as such. Marxism wrapped in decrepit Herderism was the only political discourse allowed (Marga 1993: 94).²

Ceausescu-regimets offisielle politiske ideologi, som Marga kaller «marxisme innpakket i en avfeldig herderisme», var et forsøk på å støtte opp under den relativt selvstendige rumenske politikken overfor Moskva med en teori om det rumenske folkets spesielle historiske rolle. Den politiske filosofien ble dermed henvist til et trangt rom mellom en mer eller mindre dogmatisk marxisme på den ene siden og en kulturfilosofisk, men politisk tannløs, diskurs på den andre. Der Ceausescus regime avvek fra Moskvas marxisme, kunne kulturfilosofien tre støttende til med en forklaring av det typisk rumenske. En slik filosofi ble sågar oppmuntret av regimet. Det intellektuelle liv som på denne måten fikk plass innenfor de tillatte rammer, klassifiserer Marga i fire marxistisk inspirerte politiske retninger og to kulturorienterte litterære retninger:

1) *Partikulær, eller idiosynkratisk marxisme*

Selv om marxisme som ellers i Øst-Europa var offisiell doktrine i Romania, hadde man i 1964 utnyttet skismaet mellom Moskva og Beijing til å bevege seg bort fra sin tidligere beskytter. Den nye offisielle linjen i Bucuresti ble kalt «kreativ utvikling av marxismen i henhold til historiske betingelser». Man tolket marxismens universelle dialektiske lover som en legitimering av Moskvas dominans, og disse ble følgelig revidert. Ifølge nytolkningen var «marxismen bare en grov handlingsguide», og man slo fast at «nasjonen forblir den fundamentale progressive faktor» (Marga 1993: 95–96). Ut fra denne nye offisielle doktrinen ble det skapt et rom for kulturfilosofien, som kunne brukes til å dyrke de nasjonale særtrekk.

2) *Ortodoks marxisme*

En del rumenske marxister forble imidlertid tro mot ortodoks

2 Kortere engelskspråklige sitater skutt inn i teksten er oversatt av undertegnede, det samme gjelder sitater fra rumenske kilder.

marxisme, om enn mer i ord enn i innhold. Ettersom det som en følge av krisen i Romania på 1970-tallet ble klart for mange at politiske endringer var nødvendig, var det enkelte som avviste et skille mellom dogmatisk og kreativ marxisme. «De lot som om marxismen som sådan var åpen for fornyelse og justering. Men ved siden av det de forsiktig kalte en ‘åpning’, forfektet de hele tiden bevaring av ‘konsistens og koherens’» (Marga 1993: 97).

3) *Revisjonistisk marxisme*

Det fantes også de som gjennom påvirkning fra skriftene til Georg Lukács, Herbert Marcuse, Theodor Adorno og Antonio Gramsci forsøkte å finne tilbake til den opprinnelige og genuine ånd i Marx' tenkning. Dette var en parallell til den marxistiske oppblomstringen i Europa for øvrig på 1960- og -70-tallet. Man reagerte mot en snever økonomisk fortolkning av Marx og fremmet en generelt antiautoritær holdning – uten at dette fikk mer konkrete uttrykk enn i snakk om «autentisk marxisme». Revisjonistene representerte således en annen form for ortodoksi, ettersom de ifølge Marga (som selv må regnes til denne fløyen tidlig i sin karriere da han arbeidet med sin doktoravhandling om Marcuses filosofi) eksplisitt avviste konkurrerende doktriner og uten å ta de politiske erfaringene innover seg, henfaldt til en dogmatisk tro på at marxismen kunne motstå autoritarisme (Marga 1993: 98–100).

4) *Kritisk rasjonalisme*

Marga beskriver derimot den siste av de marxistisk inspirerte retningene, kritisk rasjonalisme, som en noe mer tilbakeholden retning. De kritiske rasjonalistene innså at marxisme ikke kunne frembringe løsninger på ethvert samfunnsproblem og at både kulturell nasjonalisme og politisk marxisme kunne støtte opp om diktaturet som styreform. Gjennom kontakt med Vesten (Marga var selv i Tyskland og USA) innså enkelte hvor fundamentalt galt det sto til med politisk tenkning i Romania. Det synes likevel klart at Marga heller ikke i denne retningen mener det ble utformet noe livskraftig alternativ til stivnede politiske ideer:

For all these intellectuals, political issues could not be correctly raised unless a major change in the geopolitical situation of Eastern Europe, controlled by the Soviet Union, took place; and such a change was almost impossible to imagine at the time (Marga 1993: 105).

5) *Protokronisme*³

Mens den politiske tenkning ble sensurert, ble kulturfilosofi gitt et visst rom av regimet. For de mest regimetro kulturteoretikerne ble det en viktig oppgave å skape en myte omkring den rumenske nasjon som svarte til Ceausescus ambisjoner. Prosjektet gikk ut på å vise at Romania ofte hadde spilt en pionerrolle som kulturnasjon. Ifølge Marga var protokronismen karakterisert ved en glorifisering av indre verdier og en demagogisk erklæring av det rumenske folkets modenhet. Siden dette nokså opplagt strider med den mer materialistiske og økonomisk orienterte marxismen, men samtidig så åpenbart sammenfalt med Ceausescus ønskebilde av sine undersåtter, fremstår protokronismen som en *ad hoc*, konstruert legitimering av regimet og den intellektuelt sett kanskje minst redelige av de førrevolusjonære intellektuelle strømningene:

The protochronists wanted a technical and economic modernization without a political or moral one, and without «Europeanization»; they wanted, that is, a «relation in which modernization should not ignore tradition or overlook what is constituted in culture».⁴ And among the already «constituted» things they had in view, in the first place, were the regime and its priorities (Marga 1993: 102).

6) *Noicisme*

Den andre kulturorienterte retningen, noicismen, var beslektet med protokronismen i sitt fokus på verdier, men mer nyansert og følsom for de kontradiktoriske problemene knyttet til det tradisjonalistiske moderniseringsprogrammet protokronistene sto for. Sammenlignet med protokronistene fremsto filosofen Constantin Noica og hans etterfølgere som representanter for en mer sofistikert, konservativ kulturkritikk. Noicismen utgjorde en sentral intellektuell strømning i Romania fra 1970-tallet og fremover. «Dette var en filosofi som stemte overens med noen av de ideologiske elementene i Ceausescus regime, men som avviste regimet fullstendig innen en kulturell diskurs.» (Marga 1993: 102). Noicismen var nemlig en antimoderne retning i den forstand at den var religiøst, snarere enn politisk orientert. Den

3 Navnet protokronisme stammer fra et verk av Edgar Papu, *Din clasicii nostri. Contributii la ideea unui protocronism romanesc* (no. *Fra våre klassikere. Bidrag til ideen om en rumensk protokronisme*) (1977), som Marga forholder seg til i sin beskrivelse av denne retningen.

4 Sitat fra Papu (1977: 397)

avviste den engelske, franske og amerikanske revolusjon og fremmet i stedet individuelle, religiøse idealer.

Det som ble tillagt verdi blant noicistene var den eksistensielle bevissthet om å være dedikert til noe, om enn bare til en idé, levd ut i filosofiske spekulasjoner og litterær aktivitet. Dette var altså en upolitisk form for spiritualisme, og Noica selv hevdet at «dersom det finnes elendighet, så er denne å finne i deg selv, i dine indre begrensninger» (Liiceanu 1983: 131).⁵ Den ytre politiske og økonomiske rammen ble derfor ikke ofret videre oppmerksomhet. Det kulturelle liv ble antatt å være primært i forhold til det politiske. En løsning på problemene ble hevdet å ligge i rumensk kultur, i en slags indre intellektuell eller humanistisk kult rundt åndelige verdier.

Et hovedpoeng hos Marga er at det som først og fremst karakteriserte situasjonen etter 1989, var at regimets undertrykkelse av den frie samfunnsdebatt gjorde at det i det rumenske intellektuelle miljø ikke fantes noe diskursgrunnlag som en adekvat politisk tenkning kunne bygge på. Dette kan være en del av forklaringen på at særlig den noicistiske religiøse humanismen, med sin vekt på indre verdier, har stått så sterkt etter revolusjonen, uten at en ny og mer politisk eller samfunnsfaglig orientert retning har kunnet ta opp konkurransen (Marga 1993: 102–04). Enkelte av Noicas disipler omtales stadig som Romanias ledende intellektuelle og representerer således en kulturell side ved 1990-tallets vedvarende *transitie*.

Glimt fra de sentrale noicistenes nyere publikasjoner

Noicistene var på mange måter den intellektuelle grupperingen som etter revolusjonen hadde det beste utgangspunktet både når det gjaldt intellektuell troverdighet (på bakgrunn av deres antipolitiske perspektiver var de ikke direkte assosiert med regimet) og tilgjengelighet (de sto for en tidligere forbudt åndelighet som det var lett for det religiøst orienterte rumenske samfunn – også for den kulturelt meget innflytelsesrike kirken – å forholde seg til).

Etter desember 1989 markerte Noicas disipler seg raskt som en ny førende gruppe blant rumenske intellektuelle. De mest fremtredende tenkerne innen denne kretsen var Andrei Plesu og Gabriel Liiceanu.⁶ I det videre har jeg valgt å presentere disse to, samt den

5 Sitatet er hentet fra Noicas *Jurnalul de la Paltinis*, redigert og utgitt av Liiceanu.

6 Plesu og Liiceanu hørte begge til blant Noicas trofaste studenter. Etter 1989 har

noe yngre Horia-Roman Patapievici, som siden midten av 1990-tallet har seilt opp som en ny ener i rumensk åndsliv. Plesu, Liiceanu og Patapievici kan sies å danne et trekløver, både rent faglig ved at de forholder seg aktivt til hverandre i sine verker, og at Plesu og Liiceanu, som Noicas nærmeste disipler, er gamle studie- og arbeidskamerater, og ved at Plesu og Patapievici i den senere tid har fremstått som profilerte representanter for CNCS (komiteen som går gjennom mappene til *Securitate*). I det rumenske litterære miljø behandles de også ofte som en enhetlig gruppering. For eksempel har en av Liiceanus kritikere ironisert over den opphøyde posisjonen disse ofte tillegges i media:

Alle har forstummet overfor enkelte størrelser som Patapievici, Plesu og Liiceanu. Når du vil si noe kulturelt, kan du nevne de tre; det holder. Med det har du liksom ganske enkelt kvittert for nok en oppgave (Rogozanu 2003: 11).

At det dreier seg om en betydningsfull intellektuell gruppe, kan også begrunnes med det faktum at utgivelsene deres får stor oppmerksomhet. Patapievicis siste store filosofiske verk *Omul recent* (no. *Det nylige menneske*) (2001) var lenge den bestselgende boken på det prestisjefylte og markedstunge forlaget *Editura Humanitas*, hvor Liiceanu siden revolusjonen har fungert som forlagssjef. I boken forteller for øvrig Patapievici at flere av dens emner har vært behandlet på et seminar hvor både Liiceanu og Plesu (i tillegg til to andre navngitte personer) deltok. I en av bokseriene på Liiceanus forlag, kalt Rumenske essayister, sto det aktuelle trekløvet bak hver sin av de tre første utgivelsene – og allerede etter den ellefte boken hadde det samme trekløvet på ny stått bak hver sin utgivelse. Liiceanu sto for ytterligere en utgivelse som redaktør for Noicas *Jurnalul de la Paltinis*. Dermed sto de for langt over halvparten av utgivelsene i en prestisjefylt serie som en av dem attpå til kontrollerte på forlagsnivå. De tre har med dette nærmest definert seg selv som noe av kjernen innen rumensk kulturliv. Til tross for innbyrdes forskjeller mener jeg derfor at de tre kan ses som representanter for en postrevolusjonær noicistisk gruppering i Romanias åndsliv med betydelig publiseringsmakt og innflytelse i nasjonale medier.

de to spilt helt sentrale roller i Romanias kulturliv, Plesu med perioder som både kultur- og utenriksminister og Liiceanu som forlagssjef i *Editura Humanitas*.

Plesu – den utadvendte noicisten

Andrei Plesu er sannsynligvis den filosof i dagens Romania som eksponeres mest i media. Etter 1989 har han hovedsakelig virket som journalist, men med en beskjeden bokproduksjon ved siden av. Dette kan selvsagt ha sammenheng med at han har måttet konsentrere seg om andre oppgaver, blant annet ulike verv som offentlig person. Det kan også skyldes hans personlighet; med god evne til å kommunisere muntlig og ordlegge seg på en pregnant måte har også hans intellektuelle virksomhet for en stor del blitt forflyttet fra en rent akademisk kontekst (før 1989) til den offentlige sfære, som en populær deltaker i den allmenne debatt i ulike medier.

Mens den ene av Plesus to bøker som kom ut i Rumenske essaysister for det meste består av essays skrevet og publisert allerede før revolusjonen, er *Jurnalul de la Tescani* (1993) en nyskrevet aforismesamling i typisk noiciansk stil, sirkelende rundt kulturelle og spirituelle temaer uttrykt i en poetisk og tankevekkende form.

Høstsolen er en mer passende metafor for erkjennelsen enn sommersolen, som kan bli så varm at den steker og oppløser. Åndens «varme» må verken smelte eller sette ting i spenn: Den må kjærtegne dem (Plesu 1993: 41.)

Allerede bokens navn henspiller på Noicas *Jurnalul de la Paltinis*, og den er full av direkte henvisninger til Noica og hans forestilling om at det som gjør livet verdt å leve, er det å være viet til en spirituell idé, til et inderlig og intellektuelt prosjekt som forsoner en med omgivelsene, en poetisk stoisme, rettet mot indre harmoni snarere enn ytre handling. Ved siden av de mange referansene til Noica, innrømmer Plesu eksplisitt «mesterens» innflytelse også etter dennes død: «Jeg føler meg tettere forbundet til Noica enn noen gang før. Og mer *utdannet* av ham enn tidligere» (Plesu 1993: 75).

Plesus tanker går snarere i retning av en transcendent Gud enn i retning av det eksisterende samfunnet. Et sted skriver han: «Den høyeste tanken vi kan tenke er Gud, men det er klart at vi ikke kan tenke den fullt ut» (Plesu 1993: 57). Han drøfter inngående hvordan vi kan forholde oss til det uerkjennelige ved Gud (*ibid.*: 57–67), men tar nødvendig opp konkrete eller praktiske spørsmål. Man finner ikke andre kulturelle eller politiske betraktninger enn generelle bemerkninger som gir uttrykk for en allmenn samfunnskepsis: «Kultur eller politikk? Vet ikke. Men dersom det er mulig, ikke kultur for enhver pris og ikke politikk for enhver pris» (*ibid.*: 80).

I denne sammenheng er det verdt å ta i betraktning et annet

aspekt ved Plesus akademiske fortid. Ettersom den førrevolusjonære politiske diskurs var så sterkt ideologisk og programmatisk marxistisk, var det i første rekke vitenskapelig ansatte i politisk mer perifere institusjoner, som fakulteter for litteratur og kunst (hvor Plesu og Liiceanu hadde tilhold), som etter revolusjonen kunne fremstå som troverdige. I motsetning til sine professorkolleger fra de politiske fakultetene kunne de gå inn i en rolle som etablerte intellektuelle med sin personlige, profesjonelle og politiske integritet i behold. Plesu kan således ses som et eksempel på en humanist eller filolog som etter revolusjonen, i fravær av adekvate alternativer, måtte fylle rollen som politiker og Besserwisser også i samfunnsdebatten.

Resultatet kan illustreres med følgende eksempel: Da Plesu på rumensk fjernsyn høsten 2002 ble spurt om hva han anså som det største problemet for det rumenske samfunn, svarte han med en betraktning omkring personlig stolthet; ideen var at tyveri og korrupsjon hadde en hovedårsak i manglende personlig stolthet. Mens man i en vestlig kontekst kanskje ville pekt på ytre forhold som kan ødelegge eller legge til rette for bedre holdninger med vekt på samfunnet snarere enn personen, ga Plesu et indre, humanistisk og verdi-basert, det vil si et etisk svar.

Patapievici – en reaksjonær ny-noicist?

Horia-Roman Patapievici⁷ er en tenker som har etablert seg i Romanias intellektuelle elite utelukkende i kraft av sin virksomhet etter 1989. Han begynte som spaltist i den opposisjonelle avisen 22 i 1993 og utgav senere sine artikler derfra i bokform (Patapievici 1995b). I 1995 fikk han, fremdeles som en relativt ukjent person, den store æren å få publisert sin selvbiografi – i en alder av 38 år – på det prestisjetunge forlaget Humanitas (Patapievici 1995a). Boken, som var en beskrivelse av Patapievicis egen forståelse av sin utvikling som opposisjonell intellektuell under kommunisttiden, ble en stor suksess, til tross for forfatterens relative anonymitet frem til da. Patapievicis status fikk samme år ytterligere et løft etter at den første boken hans vant en pris fra forfatterforeningen (Uniunii Scriitorilor). Da hans hittil største verk, den tidligere nevnte *Omul recent*, kom ut i 2001, var Patapievici allerede etablert som en av de ledende intellektuelle, og dette antimodernistiske filosofiske verket klatret raskt til topps på Humanitas' bestselgerliste.

7 Patapievici er født i 1957 i Bucuresti, hvor han studerte fysikk og arbeidet som forsker frem til revolusjonen. Etter revolusjonen debuterte han som skribent og publiserte artikler i diverse aviser og tidsskrifter.

To av de ideologiske momentene som er mest fremtredende i *Omul recent*, er en religiøs konservatisme og en politisk nyliberalisme. Mens den religiøse komponenten kan gjenfinnes også hos andre noicister, er det eksplisitte politisk-økonomiske standpunktet som Patapievici inntar, et tilleggsmoment sammenliknet med den tradisjonelle, mer åndelig orienterte noicismen. Patapievici er likevel en noicist i den forstand at han fremstiller den religiøse innstillingen som noe som setter oss i stand til åndelig å forsone oss med dagens ofte harde virkelighet, mens den nyliberale *laissez faire*-holdningen fremstår som en slags konsekvens av denne passive forsoningen: Det religiøse blir et svar på kommunismens materialisme og det nyliberale på planøkonomien.

Noen sitater fra *Omul recent* vil kunne illustrere dette. Boken åpner med en religiøs og spirituell del, hvor den moderne tilsidesettelsen av Gud og åndelige verdier angripes:

Til alle tider har de åndelig orienterte hatt rett. Du kan ikke fornye deg i det indre ved å få flere ytre ting. Tingenes fornyelse fører aldri til annet enn til å distrahere oppmerksomheten, til *distraksjon* (Patapievici 2001: 106).

Patapievici slår således an en noicistisk tone ved å bekrefte det åndeliges primat over det materielle. Det nye i forhold til de tradisjonelle noicistene er imidlertid at Patapievici uttrykker seg eksplisitt og normativt om økonomiske og politiske institusjoner. Her er han antipolitisk på en annen måte, nemlig ved å gå inn for en minimal (les nyliberal) stat. Han går heller ikke av veien for å komme med pregnante formuleringer av sitt standpunkt, som for eksempel: «Den moderne staten er massenes tyranni over de individuelle friheter» (Patapievici 2001: 149). Kombinasjonen av åndelighet og nyliberalisme hos Patapievici inngår imidlertid i en større syntese som har psykologiske så vel som sosiale aspekter. På den ene siden sies den nyliberalistiske individuelle kamp for tilværelsen å lutre ånden.

Når man kjemper mot livets materielle elendighet, enten for å overleve eller for å overvinne den, blir et hvilket som helst menneske forvandlet av en spirituell klarhet. I kampen med det som det i den aktuelle situasjon ønsker å beseire er mennesket, et *hvilket som helst* menneske, et vesen på et høyt spirituelt nivå (Patapievici 2001: 136.)

På den annen side vil det sosiale resultat av hans nyliberalistiske og åndelige syntese, et resultat som ifølge Patapievici vil være en nød-

vendighet, ikke falle like heldig ut for alle.

Dersom rikdom ikke er et naturlig faktum (og jeg ser ikke hvordan det skulle kunne være det – tvert imot, elendigheten er et naturlig faktum; den er den naturlige tilstand som det finnes mest av og som er mest likelig fordelt), så kan det ikke finnes en naturlov som sier at (...) hele befolkningen skal nyte godt av den i tilstrekkelig (eller tilfredsstillende) og lik grad (disse to kriterier er selvmotsigende) (Patapievici 2001: 173).

Hvis ikke produksjonen har et moment av kamp for tilværelsen som i det nyliberale ideal, vil ifølge Patapievici «stimulansen for å gjenskape rikdom forsvinne», «bare en uinnskrenket kapitalisme kan føre til rikdom» (Patapievici 2001: 174). Han bruker de nyklassiske liberale økonomenes analyser av den frie konkurransens fordeler for å begrunne sine standpunkter.⁸ Det finnes imidlertid ingen spor av debatten omkring nyliberalismen i en globaliseringskontekst. Analysen fremstår dermed ikke som noe aktuelt diskusjonsbidrag, men er snarere et rent prinsipielt ideologisk innlegg.

En slik klart politisk holdning med vurderinger av den økonomiske orden og fordelingspolitikken er i og for seg et fremmedelement i den tradisjonelle noicisme. Ifølge noicistene er virkeligheten noe man må forsones seg med på det åndelige plan, ikke noe man skal forsøke å forandre gjennom politisk regulering og økonomisk fordeling. Likevel stemmer Patapievicis åndelige grunnholdning godt overens med noicismen (og også de øvrige noicistene hører hjemme på høyresiden i rumensk politikk). Man finner etiske, tradisjonalistiske og religiøse innfallsvinkler til argumentasjonen. Et etisk argument mot fordelingsrettferdighet lyder for eksempel slik:

Dersom en enkeltperson gjorde det som regjeringen gjør, ville han bli fordømt som en notorisk forbryter. Den eneste forskjellen er legaliteten, men det er ikke legaliteten alene som borger for moralske mennesker. Dette resonnementet forklarer hvorfor sosialismen er et onde (Patapievici 2001: 187).

Et annet argument mot venstresiden, basert på konservative verdier, er at den «forsøker å sprengre *enhver* tradisjon i luften» (Patapievici 2001: 199). Fra tradisjonalistisk og religiøst hold kan

⁸ Patapievici henviser hyppig til Ludwig von Mises (se for eksempel Patapievici 2001: 175).

det ifølge Patapievici anføres at «venstresiden er det politiske uttrykk for selve den mekanisme som fremmer modernitet. Ikke bare forandring for enhver pris, men for enhver pris evakueringen av Gud fra historien» (*ibid.*: 201).

Patapievici's medisin mot det han betrakter som modernitetens sykdom, er å gjenopplive gamle verdier og et tradisjonsorientert åndelig fokus: «Det vi i virkeligheten mangler er åpenbart *visdommen* – ikke den nye, ikke den nylige, men den gamle *gode visdom*» (Patapievici 2001: 253). Den nyere form for politisk korrekthet, hvorigjennom for eksempel minoriteter innrømmes større rettigheter enn før, er slett ingen erstatning for den «gamle» visdom, ifølge Patapievici. En stor del av *Omul recent* består faktisk av kritikk av dette idealet. Han går til angrep på politisk korrekthet og såkalt «affirmative action» som han åpent viser sin forakt for: «Det multikulturelle samfunnets ideal og det som antydes av idealet om politisk korrekthet, forstått som sameksistensens *pensum* påtvunget av staten, er klart totalitært» (*ibid.*: 299).

Mot det omskiftelige og multikulturelle moderne samfunnet i stadig forandring, ønsker Patapievici med sin åndelige tradisjonalisme å «fremtvinge *én* tradisjon» (*ibid.*: 199). Patapievici kan således ses som en representant for en reaksjonær kulturkritikk, med et gitt sett av eksisterende verdier og den trofaste spirituelle oppslutningen om disse eller deres idé som det menneskelige ideal.

Liiceanu – den innadvendte noicisten

I motsetning til hos Patapievici mangler Liiceanus bøker et tydelig politisk budskap, rent bortsett fra at det er klart at også Liiceanu hører til den del av den rumenske høyresiden som ser på den kommunistiske fortiden og levningene etter denne som roten til alt ondt i dagens Romania. Hans reaksjon på dette viser seg imidlertid bare som en gjennomgående moralsk indignasjon overfor de menneskene som sto bak eller tok del i dette – til dels også overfor dem som ikke tar eller har tatt et aktivt intellektuelt oppgjør med fortiden. Liiceanu formulerer imidlertid sjelden eller aldri konkrete politiske synspunkter. I den forstand er han en tro representant for den opprinnelige noicistiske retningen.

Til tross for at Liiceanu som nyutnevnt forlagssjef i Humanitas umiddelbart etter revolusjonen seilte opp som en av de mektigste personene i den rumenske litterære verden, ble ikke dette noen katalysator for hans egen litterære skaperkraft. Tvert imot er de aller fleste av Liiceanus monografier som er utgitt på dette forlaget

siden 1990, nytugivelsler av førrevolusjonære og allerede utgitte verker. I *Cearta cu filozofia* (no. *Krangelen med filosofien*) (1998) skrev han:

Jeg skrev disse sidene mellom 1985 og 1989, i en alder da, innen filosofien, den manglende evnen til å konstruere et system tok form av en krangel med filosofien. (...) Denne boken er for dens forfatter en provokasjon og en farlig vei: Den kan lede til en sann tenkning, men det kan like godt være at det etter den ikke følger noe som helst (Liiceanu 1998: 5).

Når Liiceanu høsten 2002 kom ut med sitt første verk i fullt bokformat siden revolusjonen, ble det klart at veien han hadde fulgt siden *Cearta cu filozofia* hadde ledet ut i intet. Etter et tiår som redaktør møter vi en desillusjonert noicist som med en viss lettelse har gitt opp all filosofisk systembygging: «Dersom jeg ikke hadde vært gjennom erfaringen som redaktør, ville jeg fortsatt å hylle meg inn i illusjonen om skriften og skjønnheten som frelser verden» (Liiceanu 2002: 100).

For Liiceanu er det imidlertid ikke lenger om å gjøre å forsone seg med verden, men snarere med seg selv. Den nye boken fra 2002, *Usa interzisa* (no. *Den forbudte døren*), er skrevet i dagboks form, men med memoarenes og selvbiografiens innhold, og fremstilles som hans angivelig vellykkede forsøk på å skrive seg ut av sin depresjon:

Hva er denne boken? En dagbok er den faktisk ikke, ikke et essay, ikke en avhandling, ikke en roman. Det mest korrekte ville være å si at det er eksplosjonen av min egen eksistens i løpet av et år. Men er det ikke fabelaktig: Denne eksplosjonen gir meg tilbake til meg selv, hel (Liiceanu 2002: 5).

Liiceanu beskriver i boken hvordan hans tro på filosofien som et adekvat livsprosjekt har smuldret. Når han nå skriver, er det ikke for å jage en flyktig idé, med den intellektuelle erobring av en enhetlig verdensanskuelse for øyet, men angivelig for å tvinge frem en konfrontasjon med ulike sider av seg selv og sin tilværelse. Ved siden av et oppgjør med sitt eget filosofiske virke, finner vi således også ansatser til samfunnsbetraktninger.

Det er imidlertid forholdsvis åpenbart at også Liiceanu først og fremst ser politiske og sosiale spørsmål i et estetisk eller etisk lys. På notatet datert 12. september 2001 kan man for eksempel finne følgende betraktninger rundt hendelsene dagen i forveien:

Virkelig, hvis man hadde sett en film med et scenarium som gårdsda-

gens *story*, ville man slått av tv-en etter en halv time og sagt: Enda en stupid amerikansk film! Det fryktelige er nettopp at historien, fra i går, begynner å likne en stupid amerikansk film (Liiceanu 2002: 113).

Liiceanus betraktninger i forbindelse med denne hendelsen er illusjonerende for hans måte å forholde seg til samfunnet på. Noen politisk eller sosiologisk analyse av situasjonen, for eksempel symbolverdien ved terrormål som WTC eller Pentagon, eller terroristenes motiver – i det hele tatt, et forsøk på å forstå det som skjedde – eksisterer overhodet ikke. Derimot gir han rom for en lengre etisk refleksjon over terroristenes manglende humane kvaliteter. Etter 11. september føler Liiceanu at det ikke lenger er mulig å snakke om menneskeheten som en enhet:

I dag vet jeg imidlertid meget vel at man ikke kan tale om ‘menneskeheten’ som en enkelt art. Dette synes meg nettopp å være en av humanismens største løgner, som den har satt i sirkulasjon for å kamuflere *den store forskjellen*, forskjellen mellom (...) *menneske* og *anti-menneske*. (...) Kan vi – Osama bin Laden og du, jeg eller en annen blant oss – på noen måte kalles ‘menneske’ på samme måte? Kan det finnes noe som er mer annerledes enn meg? Er ikke han min absolutte motsetning? (Liiceanu 2002: 115).

I mangelen av en konkret analyse av en underliggende konflikt, det være seg mellom sivilisasjoner, religioner eller politiske grupperinger, tyr Liiceanu ganske enkelt til en radikal demonisering av den ene – eller rettere sagt, den andre – siden, på en måte som synes å overflødiggjøre enhver videre analyse av bakgrunnen for situasjonen. I stedet for å forsøke å forstå den sosiale virkeligheten konkret, forklarer han den i abstrakte etisk-estetiske termer.

Liiceanu tenderer mot en fornektning av det politiske til fordel for det personlige. Han har mistet troen på humanismens verdi og ser på den intellektuelles offentlige misjon som en illusjon: «Det som ikke går inn i hodet på en subtil intellektuell, er at menneskene for det meste ikke har behov for ‘hjerneføde’ – for den intellektuelles bøker, hans sukk, hans profane taler» (Liiceanu 2002: 61). Idealet for Liiceanu synes å være et selvsentrert prosjekt – å forsone seg med seg selv, isolert som enkeltindivid, etter at håpet på samfunnets vegne brast: «Jeg ville like å leve slik på ny, *bare slik*, i et evig gjenoppstått Paltinis,⁹ ‘4000 fot over menneskeheten’, over det som

9 Paltinis var det øde stedet hvor Noica trakk seg tilbake med sine tanker og hvor hans disipler, deriblant Liiceanu, tilbrakte dager og kvelder med metafysiske samtaler med Mesteren.

vi den gang trodde bare var den lokale politiske sump og som i dag likner en global kloakk» (*ibid.*: 173).

Avslutning

Ut fra Margas betraktninger fra 1993 om det manglende grunnlaget for en adekvat politisk diskurs, virker det – ti år senere og etter et blick på noen av de mest sentrale rumenske intellektuelle – som om denne situasjonen fremdeles setter sitt preg på det intellektuelle miljø i Romania. Hos flere av dagens mest fremtredende intellektuelle finner man en klar impuls som kan spores tilbake til Noicas innflytelse på 1970- og -80-tallets Romania, og den akademiske eliten fra humaniorafagene og deres humanistiske verdier står fortsatt sterkt i den rumenske kultur- og samfunnsdebatt (jf. tilfellet Plesu). Det finnes eksempler på politiske utslag av denne situasjonen, hvor noicistene trekkes direkte inn i politikken (jf. tilfellet Patapievici), men den tradisjonalistiske, ideologiske posisjonen som derved etableres, synes å kjempe en umulig kamp tatt i betraktning den generelle moderniseringsutviklingen Romania befinner seg i. Det er også tegn som tyder på at den noicistiske skolen i rumensk åndsliv nå er i ferd med å svekkes som følge av erkjennelsen av dens praktiske utilstrekkelighet og faktiske virkningsløshet (jf. tilfellet Liiceanu).

Litteratur

- Liiceanu, Gabriel (red.) (1983) *Jurnalul de la Paltinis*. Bucuresti: Editura Cartea Româneasca.
- Liiceanu, Gabriel (1998) *Cearta cu filozofia (Editia a II-a)*. Bucuresti: Editura Humanitas.
- Liiceanu, Gabriel (2002) *Usa interzisa*. Bucuresti: Editura Humanitas.
- Marga, Andrei (1993) «Cultural and Political Trends in Romania before and after 1989» i Andrei Marga (red.) *Philosophy in the Eastern Transition*. Cluj: Biblioteca Apostrof.
- Papu, Edgar (1977) *Din clasicii nostri. Contributii la ideea unui protocronism romanesc*. Bucuresti.
- Patapievici, Horia-Roman (1995a) *Zbor in bataia sagetii*. Bucuresti: Editura Humanitas.
- Patapievici, Horia-Roman (1995b) *Cerul vazut prin lentila*. Bucuresti: Editura Nemira.
- Patapievici, Horia-Roman (2001) *Omul recent*. Bucuresti: Editura Humanitas.
- Plesu, Andrei (1993) *Jurnalul de la Tescani*. Bucuresti: Editura Humanitas.
- Rogozanu, C. (2003) Unora nu le place Liiceanu. *Observator cultural* 14.–20. januar.

Serbia etter Milosevic

Ognjen Pribicevic
seniorforsker ved
Institutt for sam-
funnsvitenskap,
Universitetet i
Beograd

Over tre år har nå gått siden Slobodan Milosevic høsten 2000 ble tvunget til å erkjenne valgnederlaget og gå av. Hva har skjedd i tiden som fulgte? I hvilken grad har man lykket med å kvitte seg med arven etter Milosevic? I denne artikkelen vil jeg analysere den politiske utviklingen i Serbia de siste tre årene gjennom å fokusere på striden mellom de to viktigste partiene innen den styrende Serbias demokratiske opposisjon (DOS), Det serbiske demokratiske parti (DSS), ledet av president Vojislav Kostunica, og Det demokratiske parti (DS), anført av statsminister Zoran Djindjic. I tillegg vil jeg forsøke å se på veien videre etter mordet på statsminister Djindjic våren 2003.

Maktkamp i Serbia

Den politiske situasjonen i Serbia har de siste årene vært preget av den interne striden i DOS mellom Kostunicas DSS og Djindjics DS, en kamp som kulminerte under den serbiske presidentvalgkampen i september 2002 med Djindjics anklager om at Kostunica hadde ødelagt landets internasjonale anseelse og Kostunicas beskyldninger om at Djindjic «columbiserte» Serbia. La oss se litt nærmere på hvordan disse konfliktene oppsto og utviklet seg.

Splittelsen mellom de to partiene ble for alvor avdekket våren 2001 da DSS beskyldte statsminister Djindjic for å være innblandet i sigarettmugling og senere også i mordet på Momir Gavrilovic.¹

1 Momir Gavrilovic var en tidligere ansatt i det hemmelige politi som ble drept få timer etter at han hadde besøkt president Kostunicas kontor, angivelig for å

Deretter fulgte man opp med beskyldninger om at DS hadde trikket med stemmekort i det serbiske parlamentet. Temperaturen steg ytterligere da parlamentsformann og visepresident i DSS Dragan Marsicanin ble tvunget til å gå av i desember 2001. DSS svarte med å forsøke å kaste den sittende regjeringen, dog uten hell. Etter hvert gled imidlertid konflikten over, og i forsoningens ånd gav DSS til og med sin støtte til den nye arbeidsrettsloven, et lovforslag som kort tid i forveien hadde utgjort stridens kjerne i den politiske kampen mellom partiene til Kostunica og Djindjic.

Freden varte imidlertid ikke lenge. I begynnelsen av januar 2002 påsto innenriksminister Dusan Mihajlovic, en av statsminister Djindjics allierte, at det ikke hadde vært en eneste politisk skandale det foregående året hvor ikke medlemmer av DSS eller partiets økonomiske støttespillere hadde vært involvert, fra Gavrilovic- til Delimustafic-saken (*Vreme* 31. januar 2002).²

Den mest skadelige delen av maktkampen, sett utenfra, har allikevel vært striden om det hemmelige politiet. For å ta kontroll over det hemmelige politiet opprettet statsminister Djindjic et nasjonalt sikkerhetsråd og utnevnte seg selv til «midlertidig» leder for dette. Rådet kontrollerer ikke bare det hemmelige politiet, men står også ansvarlig for å håndtere krisesituasjoner, bekjempe terrorisme og gi autorisasjon til bruk av spesialstyrker. I stedet for å innføre parlamentarisk kontroll over det hemmelige politiet, slik DOS hadde lovet, ble det i stedet slik at en representant for den utøvende makt (sikkerhetsrådet, utgått fra regjeringen) kontrollerer en annen representant for samme maktgren (politiet).

Djindjic fylte sikkerhetsrådet med medlemmer som nøt hans fulle tillit, slik som visestatsminister Zarko Korac, innenriksminister Dusan Mihajlovic, justisminister Vladan Batic samt landbruksminister Dragan Veselinov. Hovedmotivet bak opprettelsen av rådet var som nevnt statsministerens ønske om større kontroll over Serbias hemmelige politi, men beslutningen sådde tvil om oppriktigheten i Djindjics tidligere løfter om å innføre parlamentarisk kontroll over politiet og å forvise det hemmelige politiet fra det politiske liv. I tillegg bygde Djindjic opp under en farlig uvane – som bringer tankene hen til Milosevics styre – med å overkjøre lovgivende institusjoner og i stedet innføre parallelle maktstrukturer uten parlamentarisk innsyn.

Kostunicas mottrekk til Djindjics forsøk på å innføre full kon-

rapportere om forbindelser mellom myndighetene og organisert kriminalitet.

2 Alija Delimustafic hadde vært innenriksminister i Bosnia-Hercegovina i den første regjeringen under Alija Izetbegovic. Han ble senere arrestert i Serbia og utlevert til Bosnia-Hercegovina i mai 2002.

troll over politiet var å utsette flere viktige militærreformer, i særdeleshet drøyde han med å avsette den gamle hærledelsen, herunder generalstabssjef Nebojsa Pavkovic og lederen for den militære sikkerhetstjenesten, general Aco Tomic. Til tross for protester fra den demokratiske leiren i Serbia, så vel som fra det internasjonale samfunn, drøyde Kostunica i over to år med å avsette Pavkovic, en av Milosevics nære støttespillere.

Det kan kanskje synes som om forsvaret og det hemmelige politiet dermed kun ble verktøy i toppolitikernes maktkamp, men dette har vært et gjensidig avhengighetsforhold. Den gamle ledelsen for forsvaret og politistyrkene har også brukt Kostunica og Djindjic for å fremme sin egen sak og slippe domstolen i Haag og ansvaret for medvirkning til drap på Milosevics politiske motstandere.³ Slike spekulasjoner ble for ikke lenge siden forsterket etter at den serbiske visepresidenten Nebojsa Covic uttalte følgende i et intervju:

Det er klart vi går i en felle satt opp av individer fra det forrige regimet. Vi gjorde en feil når vi ikke byttet ut lederen for politiet, det hemmelige politi, den militære sikkerhetstjenesten og generalstaben. De fortsatte som før å spinne sine nett, og etter en tid var situasjonen slik at «alt var som før, bare han (Milosevic) manglet». Vi fikk alle ulike data og informasjonen om hvem som støttet hvem, noe som førte til forvirring og krangel (*Blic* 26. april 2003).

Med slike resonnementer friskt i minne er det ikke overraskende at konfliktene rundt generalene Momcilo Perisic og Nebojsa Pavkovic våren 2002 førte til alvorlige gnisninger mellom Djindjic og Kostunica. I mars 2002, etter å ha blitt skygget i seks måneder, ble general Perisic, visestatsminister i den serbiske regjeringen, arrestert av den militære sikkerhetstjenesten, anklaget for å ha røpet nasjonale hemmeligheter for en amerikansk diplomat. Perisic hadde tidligere tatt parti for Djindjic, og da han noen dager senere gikk av, ble dette sett som Kostunicas første seier over Djindjic etter 5. oktober og Milosevics fall. Perisic-affæren førte til at Kostunica greidde å gjenvinne noe av sin tapte innflytelse. En indikasjon på dette var at lederen for den militære sikkerhetstjenesten, general Tomic, i strid med konstitusjonen nektet å forklare seg om pågripel-

3 Jelena Milic, forsker ved International Crisis Group (ICG) i Beograd, hevdet at «selv om de nye myndighetene i Beograd vil samarbeide med Haag, har de i praksis ikke mulighet til dette fordi de er involvert i, eller kontrollert av, kriminelle grupper eller mafia. Disse gruppene er igjen knyttet til militæret og politiet, og disse vil bli direkte rammet av et samarbeid med krigsforbryterdomstolen i Haag» (*Danas* 5. februar 2002).

sen av general Perisic til den føderale statsministeren og den serbiske statsministeren og forsvarsministeren i påvente av at Kostunica skulle vende hjem fra en utenlandsreise. Dette ble sett som en klar maktdemonstrasjon fra militærets side, i tillegg til at det viste offentligheten hvem som tross alt var forsvarets øverstkommanderende.

I juni 2002 rettet Kostunica et nytt slag mot de væpnede styrker idet han tok i bruk sin vidtfavnende, men vagt definerte konstitusjonelle makt til å avsette generalstabssjef Pavkovic. Siden Perisic-affæren hadde Pavkovic søkt en tilnærming til Djindjic, og ved å erstatte ham med general Branko Krga fikk Kostunica både satt en stopper for en videre tilnærming og samtidig vist at han faktisk hadde politisk styrke og makt.

Pavkovic-saken banet vei for en ny spionaffære med nye anklager og motanklager. Kostunica beskyldte Djindjic for å spionere på ham, mens Djindjic hevdet at Kostunica hadde planlagt et væpnet angrep på et serbisk regjeringsbygg med styrker fra den jugoslaviske hæren (VJ). Djindjic mislyktes i sitt forsøk på å nedsette en granskningskommisjon i forbindelse med Pavkovic-saken i det føderale parlamentet, men fikk opprettet en tilsvarende kommisjon i det serbiske. Kommisjonens eneste formål var å diskreditere Kostunica og dermed redusere hans sjanser ved det kommende presidentvalget i Serbia. I kampanjen mot Kostunica mobiliserte Djindjic alle mediene under hans kontroll. Spesielt trakk han inn de innflytelsesrike private TV-selskapene TV PINK og TV BK, eid av gamle Milosevic-støttespillere som nå hadde funnet seg en ny beskytter i Djindjic.

Det tyngste angrepet Djindjic rettet mot Kostunica, fant imidlertid sted i mai 2002 da Djindjic bestemte seg for å få fjernet 21 DSS-representanter fra den serbiske nasjonalforsamlingen. Dette gjorde han ved å oppfordre presidentskapet i DOS til å skifte ut 50 av parlamentarikerne (inkludert 21 fra DSS) under påskudd av at de ikke gjorde jobben sin. Presidentskapets vedtak viste seg å bli et av de mest kontroversielle politiske vedtakene i serbisk politikk etter Milosevics avgang. For DSS' vedkommende innebar utskiftningen at de satt igjen med ti færre parlamentsrepresentanter enn før. Reaksjonen fra eksperter, kommentatorer og journalister var så godt som enstemmig: Vedtaket stred mot valgloven og det hele var et resultat av Djindjics ønske om å oppnå en stabil majoritet i parlamentet, noe han ville kunne oppnå nettopp ved å «stjele» DSS sine mandater. Sosiologen Djordje Vukadinovic beskrev fremgangsmåten til DOS som «et snikende coup d'état» (*Vreme* 30. mai 2002).

DSS la saken frem for den føderale konstitusjonsdomstolen, som fastslo at det var ulovlig å fjerne de 21 DSS-representantene, og at disse måtte få vende tilbake til det serbiske parlamentet. Dagen etter at denne kjennelsen ble avsagt, besluttet imidlertid den serbiske nasjonalforsamlingens kommisjon for administrative spørsmål – på bakgrunn av en ny beslutning fattet av presidentskapet i DOS – at alle de 45 DSS-representantene skulle sparkes.

DOS' vedtak hadde vidtrekkende konsekvenser. For det første undergravde det autoriteten til domstolsapparatet både i Jugoslavia og i Serbia, et apparat som allerede slet med lav anseelse. For det andre innebar det å sparke DSS' 45 representanter ut av det serbiske parlamentet en overprøving av det serbiske folks politiske vilje siden dette betydde at det største politiske partiet i Serbia, hvis leder nedkjempet Milosevic, ikke lenger ville være representert i nasjonalforsamlingen. For det tredje var vedtaket åpenbart i strid med eksisterende lovgivning, og det ville dermed kunne føre til at alle lover som ble behandlet i parlamentet etter at vedtaket hadde blitt iverksatt, ville kunne bli oppfattet som illegitime. Og for det fjerde, stikk i strid med hva Djindjics gruppe innenfor DOS hadde ønsket, bidro vedtaket til å øke splittelsen innad i DOS og styrke kravet om utskrivning av nyvalg, noe Djindjic og hans fraksjon helst ville unngå. Nebojsa Covic, visestatsminister i den serbiske regjeringen, uttalte for eksempel at «det behøves så vel føderale som ekstraordinære serbiske parlamentsvalg» (*Vecernje novosti* 1. september 2002).

DSS unngikk imidlertid en åpen konfrontasjon. I stedet for å involvere det internasjonale samfunn, noe som må kunne sies å ha vært en nærliggende løsning etter slike drastiske tiltak fra Djindjics side, satte DSS sin lit til at de ville vinne tilbake mandatene gjennom en prosess i rettsapparatet. I november 2002 kom DOS og DSS til en midlertidig enighet som forpliktet DSS til å støtte regjeringens reformlinje i det serbiske parlamentet mot at DOS gav DSS tilbake dets 45 seter. Djindjic lyktes dermed i å finne en elegant løsning på en politisk problematisk situasjon som han selv hadde forskyldt.

I en analyse av konfliktene mellom Djindjic og Kostunica skriver den politiske kommentatoren Slobodan Antonic at «det virker som om alle disse politiske krisene følger et fast mønster. Det er alltid DSS som begynner med å angripe DS. Så forsvarer DS seg, for så selv å angripe gjennom å beskyldte DSS for å være i koalisjon med grupperinger fra det gamle regimet. Til slutt avtar spenningen samtidig som Djindjics parti nok en gang har sikret seg mer makt i Serbia» (*Danas* 15.–16. desember 2001). Det ble også stadig kla-

rere at Kostunicas ubesluttksomhet og mangel på politisk initiativ gav Djindjic mer og mer politisk spillerom. Kostunica virket ute av stand til å forandre sin feilslåtte taktikk enten det var snakk om beskyldninger om sigarettsmugling, mordet på Gavrilovic eller fusk med stemmekort: Han kommer med et utspill for så å oppdage at han ikke har gode nok argumenter, og deretter trekker han seg.

Alle disse synlige konfliktene er imidlertid bare et dekke for de virkelig avgjørende strategiske og politiske konfliktene mellom de to viktigste serbiske partiene. DS er opptatt av at Serbia skal integreres i Europa, en rask privatisering og fullt samarbeid med krigsforbryterdomstolen i Haag. DSS stiller seg også positivt til et EU-medlemskap, men er generelt mer skeptisk til det internasjonale samfunnets intensjoner og da spesielt til den hovedrollen USA spiller. DSS stiller seg også negativt til full åpenhet og samarbeid med Haag-domstolen.

På det politiske plan var DSS ikke fornøyd med sin representasjon innen den utøvende makt, en representasjon som ikke sto i forhold til partiets faktiske styrke. DSS-representanter bekledd i utgangspunktet bare to ministerposter i den serbiske regjeringen, og 17. august 2001 gikk begge ministrene av. Samtidig var ikke Djindjic innstilt på å gi DSS de posisjonene som de selv ba om, nemlig justis- og innenriksministerpostene. Det virket som om Kostunica da han sto på toppen av sin popularitet, mistet noe av fremdriften og i stedet lot Djindjic ta kontroll over alle de viktige posisjonene i den serbiske regjeringen.

Mellom DSS og DS, de to største partiene i DOS, finnes det en rekke mindre partier. Disse har hele tiden stilt seg negativt til Kostunicas krav om nyvalg ettersom de med dagens sperregrense står i fare for å falle ut av parlamentet. Alle disse partiene har sine egne smale interesser og behov, samtidig som de vet at DOS-regjeringens stabilitet avhenger av dem. Den politiske kommentatoren Vladimir Goati beskrev regjeringssituasjonen på følgende måte: «Denne regjeringen vil alltid være følsom overfor kravene fra de små partiene i DOS. Det er en ustabil regjering, og du vet aldri når noen av disse småpartiene vil reise krav, og når denne regjeringen vil bli en minoritetsregjering» (*Danas* 15.–16. desember 2001).

Én sak er at de interne stridighetene i DOS fikk alvorlige konsekvenser for de to ledende partienes posisjoner i den styrende koalisjonen. Enda viktigere er det at disse stridighetene har ført til redusert interesse for og tiltro til Serbia blant utenlandske investorer. I begynnelsen av 2003 understreket Erhard Busek, spesialkoordinator for Stabilitetspakten, at «den politiske og økonomiske

situasjonen i Beograd er ytterst ustabil, og mangelen på politiske løsninger setter økonomiske reformer i fare» (*Danas* 3. januar 2003).

Fremtidsutsikter

Tre år etter Milosevic står Serbia overfor en rekke alvorlige politiske og sosiale problemer: Statsministeren er myrdet, Serbia har fortsatt ingen president, man har samarbeidsproblemer med krigsforbryterdomstolen i Haag (først og fremst fordi Radovan Karadjic og Ratko Mladic fortsatt er på frifot), Milosevics gamle forfatning er ennå ikke skiftet ut og Kosovo-problemet er fortsatt uløst.

Hva angår valget på serbisk president, har det riktignok blitt gjort en rekke forsøk. Høsten 2002 ble det avholdt to valg – først i månedsskiftet september/oktober og deretter i desember. Kostunica markerte avstanden til Djindjic ved under valgkampen å hevde at «Djindjic stjeler mer enn Milosevic» (*Blic* 6. september 2002) og beskyldte ham også, som tidligere nevnt, for «å 'columbisere' Serbia» (*ibid.* 24. august 2002). Kostunica vant begge valgene, men valgresultatet ble erklært ugyldig på grunn av for lav valgdeltakelse. Den serbiske grunnloven slår nemlig fast at deltakelsen må være på minst 50 prosent for at et valgresultat skal kunne kjennes gyldig. Den 20. oktober 2003⁴ vant Kostunica over Djidjics og DOS' kandidat Miroljub Labus med 66 prosent mot 31 prosent, men deltakelsen var på 45 prosent. Den 8. desember samme år vant han igjen med 57 prosent av stemmene mot den høyreekstremistiske Vojislav Seseljs 36 prosent, men også denne gang var deltakelsen på 45 prosent, og dermed for lav til at valget skulle være gyldig. I forkant av valget hadde innflytelsesrike politikere og medlemmer av DOS, inkludert de serbiske visestatsministrene Nebojsa Covic og Miodrag Isakov og den føderale parlamentspresidenten Dragoljub Micunovic, byttet side for å støtte Kostunica, men til ingen nytte. Serbia sto fortsatt uten president.⁵

Etter at Kostunica to ganger hadde mislykkes i presidentvalget, prøvde han på slutten av 2002 å felle Djindjic-regjeringen gjennom mistillitsforslag i det serbiske parlamentet, men også her uten hell. Ved hjelp av to parlamentsrepresentanter fra Kostunicas samar-

4 I den første runden, 29. september, var valgdeltakelsen på 55 prosent, og de to kandidatene med flest stemmer gikk videre til andre runde, som ble avviklet 20. oktober.

5 Den 16. november 2003 ble det gjort nok et forsøk, men denne gangen var deltakelsen under 40 prosent.

beidsparti, Velimir Ilics Nye Serbia, overlevde Djindjics regjering.

Mens fraværet av en serbisk president etter hvert syntes permanent, ble landet kastet ut i en ny krise. Den 12. mars 2003 ble statsminister Djindjic drept av en gruppe organiserte kriminelle med tilknytning til restene av Milosevics sikkerhetsstyrker. Regjeringen beskyldte den tidligere sjefen for politiets spesialinnsatsstyrke, JSO, Milorad Lukovic, også kjent som Legija, og Zemun, den mafiøse gruppen Lukovic nå ledet, for å stå bak drapet.⁶

Etter mordet erklærte regjeringen unntakstilstand,⁷ og politiet satte i gang en storaksjon hvor de fleste av de kriminelle elementene involvert i attentatet trolig enten ble pågrepet eller drept. Politiet lyktes dessuten med å spore opp og ødelegge støttenettverket for den organiserte kriminaliteten innad i politiet, rettsapparatet og andre statsinstitusjoner. Spesielt viktig var oppløsningen av JSO ettersom denne styrken har blitt sett på som en av de farligste levningene etter Milosevic-regimet. Etter anklager om at JSO blant annet hadde stått bak mordet på tidligere president Ivan Stambolic, ble styrken avviklet i mars.

Enda viktigere enn opprydningen i den serbiske underverdenen er det faktum at det politiske landskapet i Serbia har blitt fullstendig forandret i løpet av 2003. Vojislav Seselj, presidentkandidat i Serbia i desember 2002, sitter siden februar 2003 i varetekt i Haag. Den populære folkesangerinnen Svetlana Raznatovic, enken etter Zeljko «Arkan» Raznatovic, er fengslet for sin tilknytning til Zemunbanden. Og politiets spesialinnsatsstyrke og dets tidligere øverstkommanderende Lukovic utgjør ikke lenger noen trussel mot ro og orden og demokratiet i Serbia. At man i slutten av mars 2003 fant liket av tidligere president Stambolic, som hadde forsvunnet sporløst nesten tre år tidligere, og at drapet etter alt å dømme ble utført av JSO på ordre fra Slobodan Milosevic og hans kone, Mirjana Markovic, vil også bidra til å ødelegge bildet av Milosevic som nasjonal helt. I tillegg har den nå arresterte tidligere generalstabssjef Pavkovic innrømmet at attentatmennene som sto bak mordforsøket på Vuk Draskovic, en av lederne for den demokratiske opposisjonen, på ordre fra Milosevic ble fraktet med militærhelikopter fra Budva i Montenegro til Beograd. Alle disse hendelsene vil forhå-

6 Lukovic og Zemun-gruppen har vært sentrale mistenkte også i forbindelse med tidligere politiske mord. På begynnelsen av 2003 fremsatte de to ledende mafialederne Milorad «Legija» Lukovic og Ljubisa «Buha» Cume gjensidige beskyldninger om at motparten sto for flere politiske drap, inkludert mordene på tidligere president Ivan Stambolic og forlegger Slavko Curuvia, samt et attentatforsøk mot Vuk Draskovic der fire partifeller ble drept.

7 Ny statsminister ble Zoran Zivkovic.

pentlig i sum ha den langtidseffekten for serbisk politikk at man oppgir tanken på politikk med utgangspunkt i myter og sagn som en forutsetning for normal demokratisk utvikling i overgangssamfunn (Thomas 2002: 29).

Hvilke er så de mest realistiske utviklingsalternativene man står overfor i det nye politiske landskapet? Det mest sannsynlige scenariet er at myndighetene vil fortsette kampen mot organisert kriminalitet og dennes tilknytning til statlige organer. I den økonomiske politikken vil reformarbeidet fortsette. Hva gjelder krigsforbryterdomstolen i Haag, har man endret den tidligere lovgivningen som gjorde det umulig å utlevere personer anklaget for krigsforbrytelser. Etter at den nye loven ble vedtatt, kan personer ettersøkt av domstolen arresteres og utleveres til Haag. Hva Kosovo-problematikken angår, vil denne inntil videre legges på is inntil nye parlamentsvalg er avholdt i 2004.

For øyeblikket synes det som den mest kontroversielle saken dreier seg om utforming av en ny serbisk grunnlov. DOS har besluttet at grunnloven skal vedtas gjennom absolutt flertall i parlamentet (hvilket DOS har for øyeblikket) og deretter legges ut til folkeavstemning. Det er imidlertid vanskelig å spå noe om hvorvidt folkeavstemningen vil kunne bli en større suksess enn de regulære valgene – også her kreves det en valgdeltakelse på minst 50 prosent for at resultatet skal være gyldig. Med tidligere presidentvalg friskt i minne synes det vanskelig å oppnå en slik oppslutning, spesielt dersom Kostunicas parti velger å boikotte folkeavstemningen.

Et annet stort problem for regjeringen er den enorme fattigdommen og den utstrakte sosiale misnøyen. Til nå, over tre år etter Milosevic, virker det som om regjeringen fortsatt ikke har funnet en velegnet strategi for økonomisk utvikling og bekjempelse av fattigdommen, som kan gi håp om bedre levestandard for et flertall av befolkningen.

Det andre scenariet for den videre politiske utviklingen er at noen av de mindre partiene innen DOS prøver å tilta seg større makt gjennom å true med å kaste statsminister Zoran Zivkovic og hans regjering. Selv om flertallet av de mindre partiene innenfor DOS er misfornøyd med DS sitt tilnærmede maktmonopol innenfor regjeringen, er allikevel dette et mindre sannsynlig scenario både på grunn av den brede enigheten om behovet for å bekjempe organisert kriminalitet og på grunn av press fra det internasjonale samfunnet.

Det farligste scenariet er et hvor regjeringen bevisst bruker bekjempelsen av organisert kriminalitet til å svekke sin politiske hovedmotstander, DSS. I begynnelsen av april 2003 arresterte po-

litiet Rade Bulatovic, Kostunicas sikkerhetsrådgiver, på grunn av hans angivelige kontakter med den tidligere omtalte mafialederen Milorad «Legija» Lukovic. DSS svarte med å kritisere en av de serbiske visestatsministrene for å ha sluppet Dusan «Siptar» Spasojevic, en annen av lederne av Zemun-banden, ut av fengsel,⁸ og anklaget videre regjeringen for å ta parti for Surcin-banden og Ljubisa «Buha» Cume, Legijas hovedrival. Som om ikke dette var nok, fortsatte den serbiske regjeringen feiden med en uttalelse om at etterforskningen av mordet på Djindjic ledet i retning av de patriotiske kreftene i miljøet rundt DSS (*Radio B92* 11. april 2003). Kostunica imøtegikk anklagene med beskyldninger om at regjeringen ønsket å innføre et totalitært system (*Radio B92* 13. april 2003). Slike sykluser av anklager og motanklager virker ødeleggende og åpner for nye runder med gjengjeldelser. Det internasjonale samfunn har her en viktig rolle i å forhindre en slik utvikling gjennom å støtte regjeringen i bekjempelsen av organisert kriminalitet – uansett hvem som står bak.

Uansett har mordet på statsminister Djindjic og regjeringens påfølgende reaksjoner skapt et helt nytt politisk landskap i Serbia. Kanskje kan dette danne utgangspunkt for en ny start med ekte reformer. De politiske spenningene er muligens i ferd med å avta, noe som vil kunne åpne for en ny politikk tilsvarende den man har sett i mange andre transisjonsland. Seseljs parti vil bli marginalisert, Arkans parti vil forsvinne og Milosevics sosialister vil trolig bli de store taperne i de neste valgene dersom det blir klart at det var Milosevic som sto bak mange av de fleste politiske drapene de siste årene.

For øyeblikket ser det ut til at regjeringen har gode muligheter til å bli gjenvalgt nettopp på grunn av innsatsen mot organisert kriminalitet. Kostunica har på sin side også gode muligheter ettersom han fortsatt frir til store deler av det politiske spekteret, fra nasjonalistiske og konservative velgere til tidligere sosialister. Kostunicas problem er imidlertid at han alltid vil bli husket som taperen som vant fire valg de siste årene uten å oppnå noen slags form for reell makt.⁹ Serbisk politikk synes dermed i overskuelig fremtid fortsatt å ville kretse rundt rivaliseringen mellom DOS/DS og DSS.

Litteratur

Thomas, Robert (2002) *Serbia under Milosevic*. London: C.Hurst & Co.

8 Spasojevic ble drept i en skuddveksling med politiet 28. mars 2003 i forbindelse med at politiet ønsket å arrestere ham, mistenkt for mordet på Djindjic.

9 De to parlamentsvalgene i 2000 og de to presidentvalgene i 2002.

Jakub M. Godzimirski
Internettmedarbeider

Høstens dramatiske konfrontasjon mellom russiske påtalemyndigheter og Mikhail Khodorkovskij har igjen satt søkelys på de russiske oligarkene. Denne korte presentasjonen av nettressurser er ment å gi en bedre forståelse av forholdet mellom den russiske statsmakten og oligarkene.

For å forstå dagens konflikt må vi først studere det russiske oligarkiets utvikling siden Sovjetunionens sammenbrudd. Første del av denne presentasjonen vil derfor vies nettressurser med bakgrunnsinformasjon om oligarkiets fremvekst i Russland under president Jeltsin. Senere skal vi se nærmere på enkelte nettstedet som omhandler dagens konflikt mellom den russiske stat og oligarkene.

Selv om det finnes mange interessante nettressurser viet oligarki, er det alltid nyttig å begynne i bokhyllen. Av vestlige utgivelser er de mest sentrale bøkene på dette feltet Chrystia Free-lands *The Sale of the Century* (2000), David Hoffmans *The Oligarchs: Wealth & Power in the New Russia* (2002) og Paul Khlebnikovs biografi om Boris

Berezovskij, *Godfather of the Kremlin* (2001). Blant russiske bidrag til debatten om oligarkene finner vi Jakov Pappes «*Oligarkhi*»: *Ekonomitsjeskaja khronika. 1992–2000* (2001) og Vadim Volkovs *Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism* (2002).

De russiske oligarkenes historie på nettet

Den mest detaljerte fremstillingen av det russiske oligarkiets fremvekst og utvikling under Jeltsin finnes på sidene til RFE/RL. Her finner vi blant annet en oversikt over russiske finansimperier i 1998, året for det russiske økonomiske krakket.

<http://www.rferl.org/nca/special/rufinance/index.html>

Informasjonen oppdateres jevnlig. Per dags dato er den nyeste oversikten fra mai 2003.

<http://www.rferl.org/businesswatch/2003/05/17-130503.asp>

RFE/RL har også fulgt utviklingen av de russiske medieimperiene, et annet av oligarkenes domener, fra 1997 og fremover:

<http://www.rferl.org/nca/special/rumedia/>

<http://www.rferl.org/nca/special/rumedia2/index.html>

<http://www.rferl.org/nca/special/rumedia3/index.html>

<http://www.rferl.org/nca/special/rumedia4/index.html>

<http://www.rferl.org/nca/special/rumedia5/index.html>

<http://www.rferl.org/nca/special/rumedia6/index.html>

En annen grundig analyse av oligarksystemet under Jeltsin finnes i den tyskspråklige studien *Jelzin und die «Oligarchen»* (1998) av Hans-Henning Schröder. Denne er tilgjengelig på adressen

http://www.swp-berlin.org/biost/NEW/son98_sr.doc

Dagens oligarker og den russiske stat

Russiske forretningsmenn og oligarker har dannet sin egen interesseorganisasjon, Rossijskij sojuz promyslennikov i predprinimatelej, RSPP (*The Russian Union of Industrialists and Entrepreneurs*). Organisasjonen ble stiftet i 1991 og har siden vært ledet av den meget innflytelsesrike Arkadij Volskij. Mer informasjon om RSPP finnes på deres hjemmeside på adressen

<http://www.rspp.org/index.shtml>

En annen sentral stemme i dagens debatt om oligarkenes rolle i Russland er den formelt uavhengige russiske tenketanken *Rådet for nasjonal strategi* (SNS). Siden i fjor høst har SNS publisert fire lange rapporter om utviklingen i Russland, hvorav minst én – om russiske oligarkers konspirasjon mot Putin (utgitt i juni 2003) – sies å ha spilt en viktig rolle som opptakt til Yukos- og Khodorkovskij-saken. Mer informasjon om SNS og deres råd til de russiske makthaverne finnes på nettstedet deres (trykk på «doklady» for å lese rapportene)

<http://www.snsr.ru/about.shtml>

Den omtalte SNS-rapporten fra juni 2003 delte den russiske businesseliten i to – muligens tre – grupper. Den første gruppen ble omtalt som de «kosmopolitiske» virkelige oligarkene, den andre som ekte russiske forretningsmenn, mens en tredje gruppe forretningsfolk verken ble omtalt eller klassifisert i rapporten. Anatolij Tsjubaj, Mikhail Khodorkovskij, Roman Abramovitsj, Vladimir Potanin, Oleg Deripaska, Mikhail Friedman og Andreji Melnitsjenko havnet i den første gruppen. Vladimir Jevtusjenkov, Kakha Bendukidze, Oleg Kiselev og Anatolij Karatsjinskij ble klassifisert som ekte russiske forretningsmenn, mens Sergej Pugatsjev, Vagit Alekperov, Sergej Bogdantsjikov og Aleksej Mordasjov, forretningsmenn som alle både tilhører den russiske eliten og tradisjonelt omtales som «oligarker», ikke er nevnt i det hele tatt.

«Virkelige oligarker»

En av de mest profilerte oligarkene er den russiske privatiseringens omstridte far, Anatolij Tsjubajs. I dag leder han det russiske elektrisitetsnettverket, Russlands forente energisystemer (RAO EES), og er samtidig en sentral politisk aktør innenfor det liberale partiet Unionen av høyrekrefter (SPS). For å utvide partiets nedslagsfelt har Tsjubajs nylig publisert et kontroversielt manifest hvor han skisserer en ny statsbærende ideologi han har valgt å kalle «liberal imperialism». Manifestet er tilgjengelig på internettsiden

<http://vip.lenta.ru/doc/2003/09/26/empire/>

For mer informasjon om RAO EES, se deres nettside på

<http://www.rao-ees.ru/en/>

Det hevdes ofte at en av årsakene til russiske myndigheters angrep på Yukos og arrestasjon av Khodorkovskij var sistnevntes politiske engasjement. Mer informasjon om Yukos og Menatep, de to viktigste elementene i Khodorkovskijs nå vaklende økonomiske imperium, finnes på deres respektive hjemmesider

<http://www.yukos.ru/main.shtml> og
<http://www.groupmenatep.com/>

Informasjon om Yukos nye «søsterselskap» Sibneft (Yukos og Sibneft er i ferd med å gjennomføre en fusjon), et selskap tidligere knyttet til en annen sentral oligark, Roman Abramovitsj, finnes på adressen

<http://www.sibneft.com/>

Vladimir Potanin og hans Interros er presentert på

<http://www.interros.ru/>

Aluminiumsmagnaten Oleg Deripaska baserer sin oligarkstatus på eierskap i selskapene BazEl og Russian Aluminium. Sistnevnte har han nylig skaffet seg nesten full kontroll over etter å ha kjøpt halvparten av Abramovitsjs aksjer i selskapet

<http://www.bazel.ru/>

<http://www.rusal.ru>

<http://www.rual.com>

Den siste «virkelige» oligark vi skal presentere her, er Mikhail Friedman. «Spar esset» i Friedmans imperium er Alfa Group.

<http://www.alfagroup.org/consortium/structure/>

De viktigste elementene innenfor Alfa Group er selskapene Alfa Bank, Sidanco og TNK på følgende adresser

<http://www.alfa-bank.com/>

<http://www.sidanco.ru/>

<http://www.tnk.com/>

«Ekte russiske forretningsmenn»

Ifølge flere kommentatorer ble angrepene på Yukos, Khodorkovskij og de andre oligarkene iverksatt etter at en gruppe russiske forretningsmenn hadde inngått en allianse med folk fra Putins nærmeste krets. Et interessant eksempel på en slik analyse er en omdiskutert artikkel av Gleb Pavlovskij, publisert i begynnelsen av september i år. I artikkelen foretar Pavlovskij en

grundig gjennomgang av situasjonen før han identifiserer en gruppe russiske forretningsmenn og deres støttespillere i Putins administrasjon som hovedmennene bak angrepet på Yukos. Pavlovskij identifiserte Sergej Pugat-sjov (Mezhprombank), Sergej Bogdan-tsjikov (Rosneft) og deler av Gazproms ledelse som de viktigste pådriverne. Analysen finnes på adressen <http://vip.lenta.ru/doc/2003/09/03/gp/>

For mer informasjon om Sergej Pugat-sjov og Mezhprombank, se <http://www.iib.ru/>

Informasjon om Rosneft og Gazprom finnes på deres nettsider <http://www.rosneft.ru/>
<http://www.gazprom.com/>

Blant andre mulige allierte av denne gruppen av «ekte russiske forretningsmenn» nevnes ofte det statlige rørledningselskapet Transneft, <http://www.transneft.ru/>

Vladimir Jevtusjenkov og hans Sistema (forsikring, telekommunikasjon m.m.) http://www.sistema.ru/_no

og Kaha Bendukidze med United Heavy Machinery (OMZ). <http://www.omzglobal.com/>
<http://www.omz.ru/rus/index.wbp>

«Nøytrale» oligarker og deres selskaper

Blant «ikke-personene» i SNS-rapporten er de viktigste Vagit Alekperov, direktør i Lukoil <http://www.lukoil.com>

Viktor Vekselberg, direktør for aluminiumsgiganten SUAL Holding <http://www.sual.ru>

og generaldirektør Aleksej Mordasjov i stålprodusenten Severstal <http://www.severstal.ru/>

Det er lett å avfeie SNS-rapportens inndeling som vilkårlig og politisk motivert, men samtidig er det per dags dato vanskelig å fastslå hvor riktig Pavlovskijs analyse er. Det som er sikkert, er at alle de ovennevnte oligarkene, gruppene og holdingselskapene er med i et dramatisk spill om Russlands fremtid.

Bokomtaler

Dostojevskijs sidste rejse. En personlig beretning om et lands forvandling

Leif Davidsen

København: Lindhart og Ringhof 2002

305 s., ISBN 8760417048

Recenserad av **Disa Håstad** [korrespondent i Moskva 1974–79 för *Dagens Nyheter*, på 1990-talet resande korrespondent i f d Sovjetunionen för samma tidning, nu redaktör för internationell ekonomi]

Leif Davidsen har haft tur i livet. Som ung journalist på Danmarks Radios utlandsredaktion fick han erbjudande att resa till Sovjetunionen på reportageresa. Det var vårvinter 1980, Sovjetunionen var ett oälskat land som skulle hysa OS på sommaren. Davidsen var inte villig, han hade hellre velat resa till Spanien eller Latinamerika som han var bra på. Hans chefer fick dock iväg honom. Det grundlade hans förhållande till landet där han några år senare, 1984, blev stationerad som korrespondent. Han stannade i fyra år och kunde med stoff därifrån börja en andra karriär som thrillerförfattare, framgångsrik både hemma och på den internationella arenan.

Förra året gav han ut en bok, *Dostojevskijs sidste rejse*, där han i återblickar berättar om sitt förhållande till Sovjetunionen och Ryssland. Ramen är en färd hösten 2000 med flodbåten Dostojevskij, som ska läggas upp hemma i Perm efter att ha gjort sin sista resa på Volga och Kama från Moskva. Författaren reser med sin hustru Ulla, som är läkare, och reskamrater från flera länder; t ex en tysk, f d krigsfånge som har ett eget angeläget ärende till det land han sist såg som krigsfånge. Också Davidsens gör en sentimental resa. Jag kan förstå att han känner att han har ett land att göra upp med. Helt utan egen förskyllan sattes Davidsen som ung journalist i arresten i tre dagar på Sjeremetjevo innan han ens släppts

in i landet – det var något fel på hans visumstämplar. Han fick därför uppleva stumheten och obegripligheten i detta kommunistssystem med allt vad därtill hörer tills han kom in – utan en ursäkt från myndigheterna.

I Danmark var vänsterns bild av Sovjetunionen, som den presenterades av kommunister som hade en korrespondent från *Land og Folk* i Moskva, mer dominerande än i Sverige. Visserligen var, det minns jag ju också från denna tid, ännu in på 1980-talet ordet «antisovjetisk» ett skällsord i många kretsar. Davidsen, själv mot kommunismen först som sist, ägnar också en del utrymme i sin bok åt fäktning och argumenterande mot dessa danska kommunister. Men med detta sagt är det en del i Leif Davidsens skildring som jag icke begriper. Möjligen är jag helt fel typ som anmälare: jag har ju gjort allting som han har gjort (utom att nå framgång med en thriller, tvärtom är min hittills refuserad) och har uppenbarligen haft det roligare än han. Också flodresan har jag gjort, fastän min Volgabåt var för vanliga ryssar och vi fortsatte till Samara och Saratov medan Davidsens vek av uppåt Tatarstan på floden Kama. Dock allt något tidigare.

Men jag tror inte att det är bara för att jag har gjort det själv som jag tycker att Leif Davidsens bok, där den vill vara ett panorama både över det Sovjetunionen som var och det nya som kommer, är så intetsägande. OK, det är en överblick som är korrekt, jag har inte hittat några sakfel eller svåra missbedömningar som jag kan se det. Men den innehåller heller ingenting som är särskilt nytt eller originellt eller av så stort intresse att det skulle vara värt att publicera just nu, när vi inte har fått bättre perspektiv på det som just skett i Sovjetunionen och håller på att ske i Ryssland. Som Leif Davidsen beskriver de senaste årtiondena känns det helt enkelt bara passé. Jag kan tänka mig flera förklaringar till detta.

En är att det pedagogiska nitet plötsligt har fått ta över det personliga. Han har velat skriva minnesboken och så blivit övertalad av förläggaren att göra den mer lättillgänglig «för dem som inte vet något». Genrerna blandas – är det en faktabok eller minnesbok?

Den andra är att han helt enkelt har spillt för mycket personligt krut i sina spionromaner och därför velat hålla den här torr och annorlunda, markera en skillnad. Ett misstag, tycker jag nog i så fall. Han spiller för övrigt ut lite för mycket fakta och iakttagelser i sina romaner också, den jag först ramlade över (*Den troskyldige russer*, 1993) var så överlastad med allehanda staffage från maffia, krig och Kaukasusklichéer att den för mig blev helt ospännande. Men jag tror att det är i romanerna man ska leta och jag tror det är

där Leif Davidsen ska hålla sig – när han inte talar i teve och håller föredrag förstås – om han vill vittna om det drama som nu pågår i öststaterna.

Den bild Leif Davidsen ger av Sovjetunionens förändringar är inte min. Han kontrasterar det stela ännu diktatoriska Sovjet med dess förtryck och dess många regler för utlänningar under 1980-talet med dagens upplösning, kaos men också frihet. I många fall är det ett glatt konstaterande vilket han för fram i sina resonemang på däck eller i matsalen med sin hustru Ulla. Olidligt självgod tycker jag, Leif får stå för de långa resonemangen medan Ulla på sin höjd får in en dräpande replik då och då.

Men Leif Davidsen var ju korrespondent 1984–88! Han satt ju på första parkett och såg Gorbatsjovs ankomst och glasnost och perestrojka i praktiken! För mig – som var där under den betydligt kärvare Brezjnevtiden på 1970-talet – var 1987, när jag äntligen fick komma tillbaka, efter att ha varit svartlistad i åtta år, det år när jag såg mina vänner le och skratta igen! Det år då alla våra bekanta kom tillbaka från lägren och emigranterna ute i USA började längta tillbaka! Det år när människorna stod i kö till tidningskioskerna för att läsa om avslöjanden om sovjettidens brott, saker som äntligen fick berättas! Och 1988 var det år då ryssar satt hela nätterna för att se teve, det drama som utspelades på den extra partikonferensen och påföljande år flyttades till Högsta sovjet.

Att Leif Davidsen kunde lämna sitt korrespondentjobb i Moskva 1988 fast han tydligen hade chansen att stanna kvar är mig obegripligt – åtminstone av journalistiska skäl. Var han inte nyfiken på hur det skulle fortsätta, kände han inte suget från dramat? En verklighet som faktiskt var mycket mer spännande än agentromanerna. Jag vill inte döma en kollega. Jag tror att Davidsen kanske upplevde mera av denna tid än han låtsas som i sin resebok från Dostojevskijs Volgafärd, men då hade kanske kontrasten mellan det nya och det gamla inte blivit lika stor. Men jag vet ju, också från andra internationella kolleger av min första årgång som återvänt till Ryssland som korrespondenter senare, att det vi tyckte var underbart för att vi nu var fria att göra det – som att ta sin bil och köra dit näsan pekade – kunde våra yngre kolleger, utan erfarenhet av förr, inte riktigt se charmen i.

Det som bekymrar mig hos Leif Davidsen är hans perspektiv på ryssarna. Helt utifrån, på stort avstånd – som ett folk som det är synd om. Ungefär «det här är de och det skulle aldrig kunna vara jag». Jag har mött det hos andra – mest utvecklat finns det hos *New York Times'* Hedrick Smith i *The Russians* (en skildring av 1970-

talets Sovjetunionen). Korrespondenter som *Washington Posts* David Remnick har däremot bevisat att det går att se ryssarna från ett mer jämlikt perspektiv och ändå vara en utmärkt journalist. Det som är viktigt för ryssar – historia, litteratur – kommer sällan fram i *Dostojevskijs sidste rejse*. De enda böcker som diskuteras med någon utförlighet är faktiskt Davidsens egna! För hans beundrare i Danmark kanske det kan vara intressant att veta hur de tillkommit. Samtidigt kommer historiska händelser såsom mordet på tsarevitj Dmitrij i Uglitj, upprinnelsen till Stora oredan bort i berättelsen från Uglitj. Och staden Pljos, en förtjusande idyll som inspirerade sin mest berömde son, målaren Levitan, tycker Davidsen är ett dystert ställe. Kanske den hunnit bli det år 2000. Men 1993 var den förtjusande.

Vad vill Leif Davidsen säga sina läsare om Ryssland? Det är ett splittrat perspektiv. Å ena sidan en förskräckelse över den inneboende ondska – som han dock erkänner som allmänmänsklig – som gjorde stalinismen och dess brott möjliga. Å andra sidan ändå en känsla att det här är en mycket stor chans för Ryssland att utvecklas till en demokrati. Många skulle hålla med. Att Davidsen då höll på Putin som han ser som «en stark ledare» trots sina fel och menar att Putin håller sina löften och inte ljuger får stå för honom och kanske för den optimism som ännu rådde 2002. Jag tycker det finns mindre skäl till detta nu. Men ingen av oss har sett slutet.

Hos de røde – om at filme sovjetmennesker

Tørk Haxthausen

Århus: Forlaget Klim 2002

279 s., ISBN 8779551432

Omtalt av **Bjørn Sørenssen** [professor ved Institutt for kunst- og medievitenskap, NTNU, Trondheim]

Dansk dokumentarfilm har lange tradisjoner. Alt på 1930-tallet hadde danske filmskapere tilegnet seg det britiske *documentary*-begrepet og kunne etter krigen, også takket være en tidlig etablering av statlige finansieringskilder for dokumentarfilm, markere seg som en europeisk stormakt på dette feltet.

Danske dokumentarfilmskapere har da også i en helt annen grad enn for eksempel norske vært tydelige i det nasjonale kulturlandskapet. Når Tørk Haxthausen, filmveteran med en betydelig produksjon av dokumentarfilmer og fjernsynsserier, nå har utgitt en bok

basert på sine opplevelser som filmskaper i det «gamle» Sovjetunionen, inngår dette i en rik tradisjon. Denne tradisjonen er basert på en historisk innplassering av den øyenvitnesituasjon som dokumentarfilmskaperne ofte befinner seg i, og i de fleste tilfeller er en boklig utdyping av en slik filmatisk presentasjon et viktig og påkrevd korrektiv. I så henseende er det nærliggende å sammenligne Haxthausens bok med en annen dansk dokumentar pioners memoarer, Ingolf Boisens *Klip fra en filmmands liv* fra 1977. Den vesentlige forskjellen er her at Haxthausen har valgt å fokusere på en spesiell periode i sin virksomhet, nærmere bestemt da han ved tre anledninger, i 1964–65, i 1967 og i 1982, oppholdt seg i lengre tid i det daværende Sovjetunionen for å filme.

Det første oppholdet, som ifølge Haxthausen var første gang et vestlig filmteam ble «sluppet løs» i Sovjetunionen etter krigen, falt sammen med det første fredelige maktskiftet i landet. Som Haxthausen sier det: «Da vi lettede fra Kastrup ... var Khrusjtjov stadig ministerpresident, og da vi landede i Moskva, var han blevet gået».

Filmene på 1960-tallet var oppdragsfilmer beregnet på undervisningsfilmmarkedet i Danmark og USA, der regissøren var prisgitt de opptaksbetingelser som ble gitt av myndighetene med hensyn til opptaksutstyr, mens de to senere filmene tillot bruk av vestlig opptaksutstyr. Filmen fra 1982 var en reportasje fra Usbekistan, og i den forbindelse antyder forfatteren et møte med holdninger fra de russiske sentralmyndighetenes side som peker fram mot dagens problemer men hensyn til minoritetene i dagens Russland.

Haxthausens bok faller inn under genren «personlige memoarer» og har sin styrke i nærbildene av sovjetsamfunnet på 1960-tallet, opplevd av en sympatisk innstilt, men samtidig kritisk outsider. For en utenforstående er særlig skildringene av møtene med det sovjetiske byråkratiet og nomenklaturaen av særlig interesse, mens bokas svakhet er at de mange nærbildene gjør det vanskelig å sette begivenhetene i en større sammenheng. Denne sammenhengen kommer interessant nok best til syne i en kort «etterskrift» om forfatterens opplevelser av møtet med systemets sammenbrudd i 1989, om enn riktignok i DDR.

Haxthausens bok er velskrevet og sjarmerende, med gode observasjoner og rørende menneskeskildringer, men oppleves allikevel som forunderlig nærsynt, tatt i betraktning de begivenheter han er med på å skildre. For faghistorikeren er det lite å hente her, og for dem med særlig interesse for dokumentarfilm i vest og øst er også utbyttet nesten forunderlig magert. Noe av dette kan ha sammenheng med et format som verken gir plass for noe noteapparat

eller register, men til syvende og sist er nok årsaken at Haxthausen dessverre ikke makter å sette sine personlige opplevelser i sammenheng med de dramatiske internasjonale begivenheter som bokens hendelser og personer er en del av.

Eurostories – Reiser i Øst-Europa

Aage Storm Borchgrevink

Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS 2003

317 s., ISBN 8205311730

Omtalt av **Martin Paulsen** [hovedfagsstudent ved Institutt for østeuropeiske og orientalske studier, Universitetet i Oslo]

Aage Storm Borchgrevink forteller i boken *Eurostories* historier fra tre av de landene/regionene i Europa som kanskje får minst oppmerksomhet i våre hjemlige medier, Hviterussland, Makedonia og Tsjetsjenia. Forfatteren er ansatt i Den norske Helsingforskomité og har de siste årene reist inn og ut av disse områdene i embetsmedfør. Den nysgjerrige Borchgrevink har imidlertid ikke latt seg begrense av rollen som reisende i menneskerettigheter, og i *Eurostories* gir han oss de historiene og episodene som ikke får plass i Helsingforskomiteens rapporter og redegjørelser. Boken er delt inn fire deler av noe varierende størrelse, hvorav to er viet Hviterussland, mens Makedonia og Russland/Tsjetsjenia får en del hver.

Forut for disse fire delene kommer det imidlertid et innledningskapittel som legger premissene for bokens tema, en vestlig reisendes møte med Øst-Europa. For like mye som han gjør et forsøk på å forstå en del av vårt kontinent som til tider kan virke helt ubegripelig, like mye problematiserer han rollen som utenlandsk betrakter og muligheten for i det hele tatt å kunne forstå noe av disse fremmede kulturene. Boken er gjennomsyret av denne refleksjonen, men den er også preget av diskusjoner av utlendingen som «valuta». Utlendingene som, med Borchgrevinks ord, «uten at de alltid er klar over det, havner i omløp med en gang de forlater flyplassen og blir overfalt av skaren av hylende drosjesjåførere». Borchgrevink blir dermed både et subjekt og et objekt i boken, en rolle som krever selvironi fra forfatterens side, noe han besitter i stort monn. Innledningskapitlet setter dessuten standard ved å gi humoren en helt sentral plass, små historier, anekdoter og litterære referanser fremstår som viktige drivkrefter i boken.

Historiene oppstår i møter med enkeltmennesker, og denne konkretiseringen av bokens tema utgjør Borchgrevinks metode. I møtet med individet blir de absurde tallene virkelige, statistikkene over emigrasjon fra Makedonia får kjøtt og blod, og menneskerettighetsbrudd i Hviterussland bringer to unge menn til Rogaland. «Det er de små tingene som er virkelige,» sier Borchgrevink, og denne anmelderen kunne ikke ha vært mer enig. Nettopp på grunn av dette prinsippet blir delen om Makedonia bokens beste, her lykkes forfatteren i å komme tett innpå de personene han beskriver. Beretningen om bilturen fra Skopje til Štip og tilbake igjen er en fryd å lese. Ikke bare Gorjan, men også Saška og Vjollca blir virkelige mennesker med drømmer og hverdagslige problemer. Disse detaljene gir oss som lesere et innblikk i hvordan det er å være ung i Makedonia i dag, og dermed får vi et inntrykk av hvilke utfordringer hele landet står overfor. De små ting blir en del av den store sammenhengen.

Ingen av de andre personene Borchgrevink har møtt får like stor oppmerksomhet, og derfor blir heller ikke de andre delene av boken like gjennomtrengende eller troverdige. Motsatsen til portrettene fra Makedonia er ulike kvinneportrett fra Hviterussland, hvor Borchgrevink ved flere anledninger prøver å analysere livssituasjonen til tilfeldig passerende ungjenter som han ikke engang veksler et ord med. Denne formen for avstandsanalyse faller på sin egen urimelighet, men er heldigvis ikke typisk for boken som helhet.

Borchgrevink har et sikkert grep om språket og fører leseren videre fra side til side med en lun humor mellom alle de årvåkne observasjonene. Selv om naiviteten til tider kan bli litt påtrengende (det er vel bare en nordmann som kan få lyst til å klemme en tsjetsjensk kriger og deretter finne på å skrive om det: «Trist. Jeg har lyst til å holde ham i armene og trøste ham, men han er dobbelt så stor som meg.»), klarer han stort sett å balansere variasjonene i stilnivå på en god måte. Det står dessverre dårligere til med presisjonen når det gjelder referanser til navn og begreper i de landene boken tar for seg. Spesielt delene om Hviterussland lider under stemoderlig omgang med transkripsjonsregler og unøyaktige geografiske benevnelser. Her har forfatter og forlag et stort forbedringspotensial før en ny bok kommer.

For flere bøker fra Borchgrevink vil vi absolutt ha, særlig fordi denne formen når langt flere lesere enn alle mulige menneskerettighetsrapporter. Dette viser ikke minst den relativt store interessen boken har blitt møtt med i Norge etter at den kom ut på forsommeren. Nettopp derfor er det så betryggende å se at forfat-

teren viser stor innsikt både i samfunnsforhold og menneskelige skjebner i en del av Europa som har en tendens til å få for lite oppmerksomhet.

Being Positive. Perspectives on HIV/AIDS in the EU's Northern Dimension and Finland's Neighbouring Areas

Ursula Aaltonen, Ali Arsaló & Minna Sinkonen (red.)

Helsinki: Stakes

215 s., ISBN 951331345X

Omtalt av **Harald Siem** [ambassadør, sekretariatet for Aksjonsgruppen mot smittsomme sykdommer i Østersjøregionen, Helsedepartementet]

HIV, eller HTLV-3 (for dem som husker begynnelsen), er virus som har vært kjent bare de siste to decennier. I begynnelsen av epidemien leste vi dommedagsprofetier; en forventet fordobling av tilfellene hver 6. måned. Dødeligheten var høy, frykten for det uvisse var til å ta og føle på, eller snarere motsatt, en var redd for et håndtrykk fra en smittet person. Hauker («vi må gjøre alt som står i vår makt for å isolere tilfeller») sloss mot duer («respekt for menneskeverdet fører til bedre resultater over tid»). Merkelige forslag kom opp, også hos oss i Norge: tatovering i lysken, innføring av bordeller, osv.

I de vesteuropeiske land er situasjonen etter hvert mindre alarmerende, men fortjener så absolutt å følges nøye. Ungdommen kjenner farene, heteroseksuell smitte er beskjeden. For 10 000 euro per år har en tilgang til trippelterapi som meget effektivt bremser utviklingen av sykdommen.

På verdensbasis regner en med 40 millioner tilfeller av HIV-smitte. Mest tragisk er situasjonen i Afrika, hvor HIV-forekomsten nærmer seg 10 prosent og 20 millioner mennesker, deriblant lærere, politi og militære, har dødd. Samtidig finner en at for eksempel 70 prosent av alle jenter i Somalia ikke har hørt om HIV/AIDS.

Globalt blir HIV satt på dagsordenen av den ene etter den andre av verdensorganisasjonene. Man frykter ikke bare en humanitær katastrofe, HIV handler om prispolitikk og patenter, om soft security og om verdensøkonomien. Derfor har HIV/AIDS for lengst blitt en samfunnsutfordring som går langt utover de samfunnsmedisinske domener. I *The New England Journal of Medicine* (et av verdens ledende tidsskrift på dette området) 1. mai i år har endog Bill Clinton en artikkel, «Turning the Tide on the AIDS Pande-

mic», hvor han slår fast at vi har feilet i kampen mot HIV-spredning i utviklingslandene.

Og det gjelder også våre nærområder. Boken *Being Positive* er skrevet som et av Finlands bidrag til regionalt samarbeid om problematikken. Tidligere statsminister Paavo Lipponen har vært en pådriver for opprettelsen av EUs Nordlige Dimensjon. Og i Joensuu, i september 2002, ble den første skisse til «Northern Dimension Partnership in Public Health and Social Wellbeing» presentert. Arbeidet med utformingen av et slikt partnerskap ble avsluttet med en erklæring på høyeste politiske nivå i Oslo ultimo oktober i år.

I forordet skriver Paavo Lipponen at vi nå må lære av det som viste seg å gå galt i Afrika, vi må forstå at HIV/AIDS er et problem for hele samfunnet. Og vi må anlegge et bredt perspektiv, ikke bare se på én gruppe mennesker, eller ha ett problem i fokus.

Boken er ujevn og er bare i liten grad skrevet med de østlige nærområdene i sinne. I stor grad finner vi manuskripter hvor dette perspektivet er hengt på mer generelle tekster. Det gjelder særlig første del, som gir et globalt oversyn, diskuterer økonomiske virkninger, behandlingseffektivitet, kostnader og menneskerettigheter. Andre del, som handler om nærområdene, har leseverdige kapitler av Pauli Leinikki («The HIV epidemic in the Baltic Sea area – A threat to the stability in the area»), Svjatsjeslav Plavinskij («The spread of HIV infection in the Russian Federation») og Tapio Saraneva («The churches and HIV/AIDS»). Tredje del, som handler om møtet med HIV/AIDS, er igjen generelt, ikke ment å rette seg spesielt mot denne regionen. Her skriver Martti Lindqvist svært godt om HIV/AIDS som et etisk anliggende og Kari Tukanen om «Life with HIV».

Undertegnede anmelder er leder av sekretariatet for en aksjonsgruppe mot smittsomme sykdommer i regionen, nedsatt av elleve statsministere på toppmøtet i Østersjørådets regi i år 2000, med mandat for fire år. En rekke av forfatterne i den foreliggende boken er medarbeidere under denne aksjonsgruppen, og Stakes, det finske folkehelseinstituttet, er en sterk partner. Ressurspersonene er mobilisert.

Being Positive er godt egnet til å gi en innføring i problemer rundt HIV generelt og gir en oversikt over spesifikke forhold i nærområdene. Men den diskuterer ikke mulige strategier, mulige utfordringer for flernasjonalt samarbeid i regionen. Den tar ikke for seg hvilke muligheter vi har for å «turn the tide», å snu utviklingen. I samarbeid med Russland og de baltiske statene er det ikke vanskelig å finne kyndige og engasjerte medarbeidere, og det er mange

eksempler på at samarbeid på prosjektnivå er vellykket. Men, med unntak av Estland, savner en fortsatt et politisk engasjement fra høyeste nivå, som mobiliserer og gjennomsyrrer alle ledd i kampen mot AIDS. Det gjør vondt å sitte ringside og se gjerninger ugjort, og å tenke på den lidelse og de kostnader som vil følge. Boken *Being Positive* gir bakgrunnen, er en byggesten og kan forhåpentligvis være et bidrag til at HIV settes tydeligere på den politiske dagsorden.

Kosovos mange ansigter

Hans Hækkerup

København: Lindhart og Ringhof 2002

336 s., ISBN 8759520205

Recensert av **Jessica Johnsson** [fil.mag., statsvetare med Balkaninriktning, Institutionen för Östeuropastudier vid Uppsala Universitet]

Hans Hækkerup var Special Representative of the Secretary General (SRSG) i Kosovo mindre än ett år. Han lyckades relativt väl att förändra UNMIK efter sin företrädare Bernard Kouchner för att passa in i den nya situation som uppstod då Milosevic föll. Hans stora förtjänster var upprättandet av det så kallade Constitutional Framework, konstituerandet av de demokratiska embryon till självstyre, och öppnandet av en dialog med Belgrads nya ledare, vilket inte var särskilt populärt bland Kosovo-albanerna. Han lämnade Pristina ett par månader innan hans kontrakt egentligen löpte ut och det har spekulerats om anledningen; en teori är att det förekom hot mot hans familj. Hækkerup lyckades producera fler konkreta resultat än sina kollegor Kouchner och Michael Steiner men blev, kanske på grund av detta, inte alltid positivt bedömd.

En bok av en fd SRSG i ett så omstritt och brokigt område som Kosovo inger förväntningar, särskilt som kapitelrubrikerna är spännande: Sumpen ska dränes, For mange kokke, Ulv i fåreklæder, Kompromis – ett skældsord, med flera. Ramen för boken och sitt arbete sätter han med den sedvanliga historiska inledningen, tätt följd av en genomgång av NATOs roll, FN och UNMIKs struktur, samt alla de internationella aktörerna i form av ambassadörer, utrikesministrar och representanter för det internationella samfundet i Kosovo. Han bjuder på en rik framställning av de centrala aktörerna i och utanför Kosovo och deras förtjänster och målar upp en bild av oändligt många möten med lika oändligt många personer som alla

har inflytande och åsikter om Kosovo, UNMIK och dess roll. Men en likaledes mustig skildring av debatter och förhandlingar lämnas läsaren utan. Det bör ha pågått internationell storpolitik i de rum Hækkerup rörde sig, men den ser vi inte mycket av. Han drar sig inte för att kommentera personer, men aktar sig noga för att föra en diskussion om de eventuella samordningsproblem som kan tänkas uppstå, det må vara i New York, Bryssel eller Pristina. Det lyser igenom ibland att samarbetet var svårt på många fronter, men läsaren får istället en kavalkad av gemytlighet och hur trevligt det är att återse gamla vänner på nya poster.

Kosovo är en region med enorma problem på flera nivåer: ekonomiska, juridiska, politiska och etniska. Men precis som i inledningen bjuder Hækkerup mer på en inventering av problemen än han ger läsaren de komplexa kopplingar mellan våld, kriminalitet, politik och ekonomiska problem som vi anar finns där. Vi får till exempel veta att brodern till en av Kosovos viktigaste politiker, tillika stabschef för Kosovo Protection Corps (KPC), Daut Haradinaj, är svartlistad av USA för inblandning i terrorism tillsammans med fyra andra mycket framträdande ledare för KPC. Vi får också veta att upp till 10 procent av KPCs manskap var frånvarande under krisen i FYROM, inklusive stabschefen Gezim Ostremi som KPC motvilligt tvingades suspendera till förmån för Haradinaj. Vidare säger han att veckorna efter att NATO avslutat insamlingen av vapen i FYROM ökade de illegala gränsöverskridningarna från FYROM in till Kosovo markant, men att ingen blev dömd för brotten även om de var i uniform eller bar vapen. I ett av de sista kapitlen nämner han även i förbigående att han oroar sig för att personer med «täta förbindelser» till den organiserade brottsligheten skulle få nyckelpositioner i den nya regeringen.

Det är allvarliga pusselbitar som erbjuds läsaren, men författaren tar inte itu med den diskussion som man kan förvänta sig av en man i hans position. Det är ingen hemlighet att det finns starka kopplingar mellan Kosovos organiserade brottslighet och politiska etablissemang, och Hækkerup ger själv starka indicier på att till och med KPC-medlemmar var aktiva i konflikten i FYROM, men han tar inget helhetsgrepp på dessa intrikata frågor, inte ens för att avfärda spekulationer om konspirationer. Det här är bokens svaghet: vi presenteras för ett smörgåsbord av fakta där intet fattas, men problemkomplexen och de svåra turer som krävs för att tackla dem utan uppror hos varken Kosovo-albanerna eller Kosovo-serberna står i skymundan.

Bokens sista tredjedel är den mest intressanta. Här får vi verk-

ligen de inblickar bakom ridåerna vi väntat oss. Hækkerup tar oss med på en spännande rundresa för att förhandla om Constitutional Framework, den konstitutionella ram som ligger till grund för upprättandet av självstyre för Kosovo. Vi får också detaljerade skildringar av problemen med att upprätta en dialog med Belgrad, både med regeringen och med de utländska ambassadörerna, samt av den allestädes närvarande serbiske vice premiärministern Nebojsa Covics spel mellan UNMIK och de serbiska politikerna. Vi får också känna på problemen med att upprätta balkansk demokrati där alla vill ha allt och kompromisserna ofta är långt borta. Frustrationen att få de tre viktigaste Kosovo-albanska politikerna, Ibrahim Rugova, Hashim Thaci och Ramush Haradinaj, att enas om en regering och en president är mycket närvarande. Thaci utmålas som en person som gillar att sätta sig själv högst, han kommer ständigt för sent till möten, introducerar nya aspekter när beslut redan fattats och är allmänt obstinat. Haradinaj å andra sidan, den kanske fulaste fisken, vet att bete sig charmant men utan att kompromissa om sina principer. Av boken att döma var det dessa förhandlingar och problemkomplex som låg Hækkerup närmast om hjärtat, och det var också här han lyckades bäst under sin tid i Kosovo.

Boken slutar med några kommentarer om hans avsked och möjliga orsaker till hans korta tid som SRSG. Han förnekar de vanligaste ryktena och försvarar sig även på ett par punkter.

Hækkerups bok är intressant för den som söker en personlig skildring av hans tid som SRSG eller känner miljön och de centrala personerna väl. Vi presenteras ett galleri av personer och får ta del av en mångfald av Hækkerups personliga, ibland näst intill ovidkommande kommentarer, men han ger inte någon analys av situationen eller de svåra avvägningar han måste ha gjort varje dag. Den som söker få en bild av Kosovo eller insiktsfulla inblickar i de utmaningar och problem det internationella samfundet står inför i Kosovo blir förmodligen besviken. Bokens titel, *Kosovos mange ansigter*, refererar mer till alla de personer i och utanför Kosovo som har ett finger med i spelet, än till regionens olika ansikten.

Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia

Svante Cornell

Uppsala: Uppsala Universitet 2002

248s., ISBN 9150616005

Omtalt av **Åse Berit Grødeland** [forsker, Norsk institutt for by- og regionforskning]

Svante Cornell har skrevet en bok om etnoterritorielle konflikter og separatisme i Sør-Kaukasus med hovedvekt på Georgia. Eksisterende litteratur om hvorfor konflikter oppstår, fokuserer i liten grad på autonomi, og Cornells bok er derfor et viktig bidrag til den teoretiske debatten på dette feltet. Mens autonomi av konfliktforskere først og fremst blitt ansett som en mulig *løsning* på etnoterritorielle konflikter, argumenterer Cornell på en overbevisende måte for at territoriell autonomi i Kaukasus i kombinasjon med andre faktorer har *forårsaket* væpnet konflikt. Han konkluderer derfor med at territorielt selvstyre for etniske minoriteter i Kaukasus (vel å merke etniske minoriteter som ikke har vært involvert i konflikt) ikke er forenelig med en fredelig politisk utvikling i området.

Cornell demonstrerer inngående kjennskap til teoretiske innfallsvinkler og metodiske aspekter knyttet til studiet av etniske minoriteter og konflikter. Hans teoretiske tilnærming til studiet av etniske konflikter i Sør-Kaukasus er systematisk og også vel begrunnet. Begreper som etnisitet, nasjonalisme og autonomi plasseres i en sovjetisk kontekst, og leserne får også en detaljert innføring i georgisk historie og politikk. Cornell argumenterer på en overbevisende måte for sitt valg av metode (faktorbasert kvalitativ analyse). I boken identifiserer han ti faktorer – deriblant territoriell autonomi – som kan bidra til å utløse etnoterritorielle konflikter og anvender dem først på ti casestudier i Sør-Kaukasus. De ti faktorene blir deretter gjenstand for en grundigere test av fem casestudier i Georgia (Abkhasia, Sør-Ossetia, Adsjaria, Javakheti og Kvemo Kartli).

Cornell har skrevet en lettlest, informativ og interessant bok som utvilsomt vil bli mottatt med stor interesse av Kaukasus-eksperter så vel som konfliktforskere. Han benytter seg stort sett av engelskspråklige kilder og begrunner dette med at russisk-språklig litteratur om Sør-Kaukasus fra før 1991 ofte er upålitelig. Mens det finnes gode grunner til å hevde dette, kunne allikevel dokumenter fra statsarkivene i Georgia og Russland fungert som et nyttig supplement.

En annen svakhet ved Cornells bok er at mange av hans argu-

menter gjentas opp til flere ganger. De fem casestudiene i Georgia som utgjør bokens hovedfokus, analyseres først sammen med fem andre casestudier i kapittel 5, refereres deretter til i kapittel 6 og er gjenstand for en grundigere analyse i kapittel 7. Selv om analysen i kapittel 5 er langt mindre detaljert enn analysen i kapittel 7, benyttes likevel de samme argumentene. Det er imidlertid vanskelig å se hvordan Cornell kunne løst dette problemet gitt bokens struktur. Boken skjemmes dessuten av hyppige stavefeil og også en rekke grammatiske feil – for eksempel er det russiske uttrykket «net tsjeloveka, net problem» feilaktig referert til som «net tsjelavek, net problem».

Cornell påviser en klar sammenheng mellom territoriell autonomi og væpnede konflikter i Sør-Kaukasus på slutten av 1980- og begynnelsen av 1990-tallet. Han antyder videre at faren for konflikt i Javakheti ville vært større dersom Javakheti hadde hatt autonom status. Det er imidlertid mye som tyder på at væpnet konflikt ikke ville ha brutt ut selv om Javakheti hadde hatt autonom status. Den viktigste årsaken til dette er – som Cornell også er inne på – at armenerne i Javakheti ikke fikk signaler fra Armenia eller Russland om at de kunne regne med støtte i tilfelle konflikt.

Cornell underbygger først og fremst sitt syn med at armenske ledere i Javakheti manglet politisk erfaring og heller ikke hadde mulighet for å fremme sine krav gjennom etablerte politiske institusjoner på samme måte som de politiske elitene i Abkhasia og Sør-Ossetia. I tillegg mener Cornell at de hadde mangelfulle kontakter med eliter i andre land og at den radikale bevegelsen Javakh til dels slet med interne konflikter og også hadde begrenset støtte blant armenerne i området. Det er imidlertid etter min mening vel så sannsynlig at lokale ledere i Javakheti først og fremst valgte å unngå en konflikt med Tbilisi fordi Armenia på slutten av 1980-tallet var i konflikt med Aserbajdsjan over Nagorno-Karabakh og at etniske armenerne i Georgia derfor var innforstått med at det verken ville være i deres eller Armenias interesse å risikere en væpnet konflikt med Georgia. Det samme gjaldt det armenske nasjonalistpartiet Dashnaksutyun, til tross for at dette partiet støttet – og fremdeles støtter – Javakhs krav om autonomi.

Et viktig poeng som ikke kommer frem i Cornells bok, er at flere armenerne fra Javakheti har gjort politisk karriere på høyt nivå i Armenia. De har derfor hatt mulighet til å knytte kontakter både med armenske og russiske politiske eliter og således påvirke armensk og russisk politikk overfor Georgia, samtidig som de har opprettholdt kontakt med armenske politikere i Javakh og derfor også

har hatt anledning til å påvirke den politiske utviklingen der. Dersom konflikt hadde brutt ut mellom Javakheti og Tbilisi, er det sannsynlig at deres politiske erfaring og kontakter til en viss grad ville kunne kompensert for lokale armenske politikeres mangelfulle politiske erfaring.

Armenias «Javakheti-lobby» inkluderer blant andre jordbruksminister Davit Lokian og miljøvernminister Vardan Ayvazian, som begge er født og oppvokst i Javakheti. To av Armenias viseinnersriksministere er dessuten fra Javakheti og det samme er statsminister Andranik Markarians seniorrådgiver, Stepan Markarian. «Javakheti-lobbyen» følger for øvrig en moderat politisk linje og har nære forbindelser til Georgias president Sjevardnadze. I forkant av det georgiske parlamentsvalget i november 2003 organiserte for eksempel medlemmer av denne lobbyen en kampanje til fordel for Sjevardnadze i Javakheti. Kampanjen ble finansiert av armenske forretningsmenn opprinnelig fra Javakh nå bosatt i Moskva.

Det finnes med andre ord gode grunner til å argumentere for at fraværet av autonomi i tilfellet Javakheti i mindre grad enn hva Cornell antyder, kan forklare hvorfor det ikke brøt ut konflikt i dette området på slutten av 1980-tallet. Sør-Ossetias og Abkhasias konflikt med Tbilisi resulterte imidlertid i administrative endringer i Javakheti for å svekke armenernes krav om autonomi. Radikale elementer i Javakheti rettferdiggjør derfor ofte sitt krav om autonomi ved å vise til Sør-Ossetia og Abkhasia. Som Davit Tstakian, leder for det armenske nasjonalistpartiet VIRK, uttrykte det i et intervju med *Georgian Times* i 2002: «Demanding autonomy does not mean separatism at all (...) it is just a matter of simple logic: the Abkhaz are not Georgians and they have autonomy, the Ossetians are not Georgians and they have autonomy, neither we, Armenians, are Georgians, but we have no autonomy. So we think our demand is quite natural...»

L'état, c'est pas moi: Reframing citizenship(s) in the Baltic republics

Olivier Danjoux

Lund Political Studies No. 122

Lund: Department of Political Science, Lund University 2002

361 s., ISBN 9188306615

Omtalt af **Lars Johannsen** [lektor ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet]

Udviklingen i og indholdet af begrebet statsborgerskab har i Baltikum gennemgået radikale forandringer fra mellemkrigstidens første republikker over modstanden mod det sovjetiske styre og forsøget på at påtvinge balterne en ny sovjetisk identitet til genetableringen af de tre baltiske landes uafhængighed. Det er beskrivelsen af denne udvikling, som står centralt i hoveddelen av Olivier Danjoux's bog *L'état, c'est pas moi* (kapitel 4–7). Inden vi når så langt, kontrasteres først de republikanske, liberale og kommunitaristiske traditioner for at belyse statsborgerskabets mange betydninger (kapitel 2), hvorefter der udvikles en forståelsesramme til analyse af udviklingen af statsborgerskabet i de tre lande (kapitel 3).

Olivier Danjoux inddeler statsborgerskabet i to dimensioner: En horisontal, som omhandler spørgsmålet om, hvem der skal tildeles eller er berettiget til statsborgerskab, og en vertikal, der omhandler forholdet mellem staten og borgeren samt borgerens indplacering og muligheder i samfundet. Begge dimensioner retfærdiggør valget af de tre baltiske lande som objekter i analysen. Genetableringen af uafhængighed simultant med den systemiske omstilling (fra plan til marked og fra autoritært til demokratisk styre) udløste en politisk kamp om, hvem der skulle have statsborgerskab, subsidiært betingelserne for senere tildeling (naturalisering). Samtidig har indførelsen af demokrati og markedsøkonomi både givet nye muligheder og ændret sociale positioner og fordelingen af velstand i samfundet. Danjoux er opmærksom på, at der kan være en sammenhæng mellem dimensionerne, men denne er så absolut underbelyst – især når mængden af studier, der tager udgangspunkt i den formelle tildeling af statsborgerskab og ser på sociale ændringer eller politiske rettigheder i de tre lande, tages i betragtning.

Den videre teoretiske ambition er, at indplacere statsborgerbegrebet centralt inden for demokratiseringsteori, her især inden for transitionsteorien (s. 323). Ambitionen kommer imidlertid til kort. En sådan indplacering ville have krævet, at statsborgerskabets po-

litiske betydning blev modstillet transitionsteoriens aktørdrevne modeller, hvor demokrati er et resultat af kompromiser mellem aktører, som søger at forsvare og fremme interesser. Vist er den historiske arv ikke uden betydning, men i et transitionsteoretisk perspektiv er det netop beslutningerne, som bliver truffet lige før, under og umiddelbart efter omstillingen, som er centrale. Denne teoretiske analyse savnes. Det ville også have krævet en analyse af de centrale beslutninger om hvem, der kan få statsborgerskab, og hvordan statsborgerskab kan opnås. Men analysen af den besluttende elite, de politiske partier og bevægelser som f. eks. Den Estiske Kongres, der fik stor indflydelse på forfatningen og statsborgerskabstildelingen, savnes for alle tre lande. Ligeledes behandles centrale momenter, som f. eks. folkeafstemningen i Estland i 1992 om tildelingen af stemmeret til cirka 5.000 indvandrere, som havde søgt om statsborgerskab, stedmoderligt.

Til Danjoux's forsvar skal siges, at hans fokus især er på den vertikale dimension af statsborgerskabet. Danjoux inddrager privatiseringsspørgsmålet, brugen og tilstedeværelsen af offentlige og private rum samt en kort analyse af udviklingen i det politiske rum, især forstået ved institutioner, politiske partier og ideologiske konflikter – eller måske rettere manglen på velstrukturerede institutioner, partier med et solidt fundament og en gennemgående afideologisering af de baltiske samfund. Det betyder også, at dagsordenen er vidtrækkende, og i forhold til den vurdering af det udviklede statsborgerskabsbegrebs anvendelighed Danjoux selv efterlyser, kan man med rette spørge, om det ikke er blevet for bredt og dermed intetsigende. Netop denne bredde bliver problematisk i forhold til konklusionen om, at det ikke er tildelingen af statsborgerskab, men de politiske forhold i den vertikale dimension, som er problemet og den virkelige udfordring i de baltiske lande. For selv om bredden gør det vanskeligt at påpege, at Danjoux skulle have uret, sidder man også tilbage med problemstillingen som noget u håndterligt og udefinerbart.

Danjoux går også i rette med de mange forskere og journalister, som har påpeget demokratiske problemer med statsborgerskabstildelingen i de tre baltiske lande (især i Estland og Letland). Disse har ifølge Danjoux ukritisk overtaget det russiske standpunkt, at alle indbyggerne ved uafhængigheden burde have statsborgerskab. Men at skiftende russiske ledere og bevægelser har udnyttet det spørgsmål for egen vindings skyld, og at der, som korrekt påpeget af Danjoux, har været logiske brister i Ruslands politik og standpunkter vis-a-vis de baltiske lande, gør vel ikke tildelingen eller manglen på

samme mindre problematisk i forhold til utviklingen og udstrækningen af demokratiske rettigheder? Netop pga. den sterke indlevelsessevne i baltiske forhold, fristes læseren hurtigt til den konklusjon, at Danjoux ukritisk har overtaget det modsatte synspunkt.

Bogen er velskrevet, omend den med fordel kunne forkortes. Dels svarer indledningen og problemafgrænsningen ikke alltid til indholdet, dels kommer den lange gjennomgang af statsborgerskab i politisk teori til kort både i forhold til det transitionsteoretiske perspektiv og til anvendelsen i den empiriske analyse. Bogen skal især læses for kapitel 4 om borgerskabet i de baltiske sovjetrepublikker. Her er bidraget viktigst, og Danjoux formår elegant at vise, hvordan den systematiske forfølgelse og straf demoraliserte mennesket.

Rasstreljannaja semja (istoritsjeskie otsjerki o kolskikh saamakh)

Aleksandr Stepanenko (red.)

Murmansk: 2003

284 s.

Omtalt av **Jens Petter Nielsen** [professor, Institutt for historie, Universitetet i Tromsø]

Femtiårsdagen for Stalins død ble for ikke lenge siden markert rundt omkring i verden og førte til fornyet fokus på Stalin-tidas indre terror. I løpet av 2003 har det kommet ut en rekke bøker som tar opp dette emnet. Det er nok å nevne Simon Sebag Montefiores Stalin-biografi *Stalin. The Court of the Red Tsar*, som har blitt en bestseller i Storbritannia, og, i en skandinavisk kontekst, Bent Jensens *Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*, som har vakt stor debatt og ble anmeldt i forrige nummer av *Nordisk Østforum*. Andre utgivelser har fått mindre oppmerksomhet, og vi skal her se nærmere på ei bok som kunne fortjent flere lesere.

Stalins utrenskninger nådde alle hjørner av Sovjetunionen – også Kolahalvøya, grenselandet mot Finland og Norge i nordvest. Ifølge tall fra Den føderale sikkerhetstjenesten (FSB), NKVD-KGBs etterfølger, gikk omkring 7000 sovjetborgere i dette området med i dragsuget. I Murmansk har journalist og fotograf Aleksandr Stepanenko nylig utgitt boka *Rasstreljannaja semja (istoritsjeskie otsjerki o kolskikh saamakh)*, der hovedtemaet er de politiske utrenskning-

ene blant Kola-samene. Han retter søkelyset spesielt mot Motovka-siidaen, som hadde sitt område like øst for Petsamo og nord for Suenjel-siidaen. Sistnevnte har ellers tidligere fått stor oppmerksomhet i litteraturen (jf. forfattere som Karl Nickul, Väinö Tanner, Robert Crottet og Reidar Hirsti), og det er vel kjent hvordan storpolitikk og grensedragninger i det 20. århundre ødela livsgrunnlaget for denne østsamiske (eller skoltesamiske) siidaen.

Motovka-samene er derimot nesten helt ukjente hos oss, selv om deres skjebne antakelig var enda mer ublid. Motovka-siidaen ble særlig hardt rammet av utrenskningene i 1937–38, og etter en rekke arrestasjoner gikk den nærmest i oppløsning. De som var igjen ble deportert til andre deler av Kolahalvøya i 1940. Senere, etter det tyske angrepet på Sovjetunionen, kom frontlinjen til å gå nettopp gjennom Motovka-siidaen (den såkalte Litsa-fronten). Boka følger familiene Semjakin, Tsjaporov, Stakanov og Ageev gjennom utrenskningene, krigen og etterkrigstida, som heller ikke den var enkel for dem som overlevde. De måtte føre en lang kamp mot sosial stigmatisering, og noen av dem ventet helt til 2001 på rehabiliteringen og den offisielle bekreftelsen på at ingen i deres familie hadde vært virkelige «folkefiender». Det som kanskje gjør sterkest inntrykk i boka, er nettopp denne lange og tunge striden for å vinne tilbake familiens gode navn og rykte, som belyses gjennom Motovka-samenes egne beretninger, gamle familiebilder og Stepanenkos fotografier av disse menneskene i dag.

Stepanenko bruker Motovka-samene som innfallsport til en bredere framstilling av Kola-samenes historie, og boka presenterer et vell av tekster og illustrasjoner av ulike karakterer som til sammen gir en flimrende og høyst ufullstendig, men samtidig fengslende innføring i emnet. Her er artikler av eldre russiske etnografer som omhandler samenes tidlige historie, mens andre, nålevende historikere, tar for seg sovjetperioden. I tillegg trykkes en lang rekke dokumenter fra russiske arkiver. Noen av dem belyser samiske samfunnsforhold i tsartida og i den tidlige sovjetperioden, men de fleste handler om utrenskningene og bakgrunnen for dem – og stammer fra FSBs arkiver. Leseren vil også finne en fullstendig liste over alle dem som ble rammet av utrenskningene (ifølge opplysninger fra FSB). Den viser at ikke mindre enn 105 Kola-samer ble arrestert som «folkefiender», og svært mange av dem fikk dødsstraff. Om vi tar i betraktning at det ikke fantes mer enn omkring 1600 samer på Kolahalvøya, er det lett å se at de fleste av dem på en eller annen måte må ha blitt berørt.

Hvorfor ble samene så hardt rammet? Boka gir ikke noe enty-

dig svar, men antyder at det dreide seg om flere faktorer som virket sammen. Oppbyggingen av den sovjetiske Nordflåten, som startet i 1933, førte f.eks. til vedtak om å tvangsflytte lokalbefolkningen mange steder. Samtidig var samene «ett folk i fyra länder», og de var nødt til å komme i søkelyset da myndighetene i 1940 iverksatte en storstilt grensesikringsoperasjon i nordvest. De unngikk likevel å bli deportert fra Kolahalvøya, en skjebne som rammet mange andre små etniske grupper, deriblant flere tusen finner, noen hundre estere, tyskere, polakker og 170 nordmenn, som var etterkommere etter norske kolonister som hadde slått seg ned på Murmankysten på slutten av tsartida. Deportasjoner av etniske minoriteter som Stalin anså som en trussel mot rikets sikkerhet, foregikk på denne tida langs alle Sovjetunionens grenser mot utlandet.

Men på Kolahalvøya, som ellers i Sovjetunionen, var 1937 og 1938 de verste årene, og det var da de fleste dødsdommene ble avsagt. Det dreide seg, kan man si, om lokale varianter av de store rettssakene som foregikk i Moskva, mot «spioner», «sabotører» og «forrædere». Moskva-prosessene fikk det hemmelige politi ute i distriktene til å skjærpe sin «årvåkenhet», og i en by som Murmansk utviste NKVD stor kreativitet når det gjaldt å avsløre «folkefiender». Motovka-siidaen var særlig sårbar, fordi den lå like ved grensa og fordi noen av dem som bodde der hadde hatt kontakt med samiske naboer på finsk side. Noen saker involverte samer fra flere siidaer. Den største av dem var det såkalte «samiske komplottet» i 1938, der målet angivelig var å opprette en egen autonom samisk republikk på Kolahalvøya, som skulle bryte ut av Sovjetunionen og slutte seg til Finland (komplottet var naturligvis oppkonstruert). I forbindelse med denne saken ble også fremstående russiske etnografer og «lappologer» involvert, og den hovedanklagede var Vasilij Alymov, direktøren ved regionmuseet i Murmansk. Det ble brukt mot de «medsammensvorne» at de reiste mye rundt blant samene og ellers dyrket kontakt med «borgerlige» spesialister i utlandet, slik som f.eks. Erkki Itkonen i Finland og Just Qvigstad i Norge.

Siden slutten av perestrojkaperioden har debatten om stalinismen vært en viktig del av den nasjonale selvransakelsesprosessen i Russland. Den har også utfoldet seg i aviser og tidsskrifter i Murmansk, der utrenskningene blant samene og andre etniske minoriteter er blitt viet betydelig oppmerksomhet. Dessverre er denne debatten lite kjent i de skandinaviske nabolandene, og det er derfor svært gledelig at Senter for samiske studier ved Universitetet i Tromsø nylig har vedtatt å publisere en norsk utgave av Stepanenkos bok.

Nye bøger i Norden

DANMARK:

Amis, Martin

Koba den frygtede: latter og de tyve millioner

Oversat fra engelsk af Henrik Mossin
København: Lindhardt og Ringhof
2003

282 s. ISBN 8759520477

Bøgh Sørensen, Lene & Leslie C. Eliason (red.)

Fascism, liberalism, and social democracy in Central Europe: past and present

Aarhus: Aarhus University Press
2002
364 s. ISBN 8772887192

Downing, David

Vladimir Iljitj Lenin

Oversat fra engelsk af Grit Helleman
Holte: Flachs 2003
64 s. ISBN 8762702882

Morten Hansted

Rubler og skrupler – Danske erhvervsfolks fantastiske oplevelser og moralske dilemmaer i Rusland efter kommunismens fald

København; Gyldendal
223 s. ISBN 8702018217

Jensen, Anna-Elisabeth

Venderne var her: Hvem var de? Hvorfor kom de? Hvor blev de af?

Nøstved: Amtscenter for Undervisning 2002
96 s. ISBN 8773680699

Jerofejev, Venedikt

Moskva – Petusjki: et poem

Oversat fra russisk af Ren Wad Andersen
København: Politisk Revy 2003
184 s. ISBN 8773782203

Sperling, Vibeke & Pernille Kløvedal Helweg

Rusland i stykker

København: Gyldendal 2003
203 s. ISBN 8702021684

Strøm, Elisabeth et al.

Rundt om russisk

Oversat fra svensk af Kasper Bach Nielsen
København: Gyldendal 2003
144 s. ISBN 8700497363

FINLAND:

Cogan, Joseph

Science, technology and innovation policies in selected small European countries

VATT-tutkimuksia No. 96

Helsinki: Government Institute for
Economic Research 2003
84 s. ISBN 9515614449

Ekman, Fredric Joachim

Beskrivning av Runö i Livland

Nyutgåva av Fredric Joachim
Ekmans bok Beskrifning om Runö i
Liffland från 1847

Skrifter utgivna av Svenska
folkskolans vänner No. 166
Helsingfors: Svenska folkskolans
vänner 2003
164 s. ISBN 9519087605

Hellberg-Hirn, Elena

**Imperial imprints: post-Soviet
St Petersburg**

Suomalaisen Kirjallisuuden
Seuran toimituksia No. 920
Helsinki: Finnish Literature Society
2003
440 s. ISBN 9517464916

*Hellberg-Hirn, Elena & Sven Hirn
(red.)*

**Karelska korsvägar: texter från
seminarium i S:t Petersburg,
oktober 2003**

Helsingfors: Svensk-ryska
föreningen i Finland 2003
119 s. ISBN 9529164041

Ikonen, Anna

Business in Poland

Helsinki: Multikustannus 2003
107 s. ISBN 9524680238

Laitila, Teuvo

**The Finnish Guard in the
Balkans: heroism, imperial
loyalty and Finnishness in the**

**Russo-Turkish War of 1877–
1878 as recollected in the
memoirs of Finnish guardsmen**

Suomalaisen tiedeakatemian
toimituksia, Humaniora No. 324
Helsinki: Academia Scientiarum
Fennica 2003
451 s. ISBN 9514109236

Lallukka, Seppo

**From fugitive peasants to
diaspora: the Eastern Mari in
tsarist and federal Russia**

Suomalaisen tiedeakatemian
toimituksia, Humaniora No. 328
Helsinki: Academia Scientiarum
Fennica 2003
473 s. ISBN 9514109414

Lumio, Jukka

**Studies on the epidemiology
and clinical characteristics of
diphtheria during the Russian
epidemic of the 1990s**

Acta Universitatis Tamperensis No.
954
Tampere: Tampere University
Press 2003
97 s. ISBN 9514457498

Tampere, Kaja

**Public relations in a transition
society 1989–2002: using a
stakeholder approach in
organisational communications
and relations analyses**

Jyväskylä studies in humanities
No. 8
Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto
2003
140 s. ISBN 9513915042

Vlasceanu, Adina & Alina Dorobant
**Criminal justice systems in
 Europe and North America:
 Romania**

Helsinki: Heuni, European Institute for Crime Prevention and Control 2002
 76 s. ISBN 9525333132

NORGE:

Andreev, Leonid

**Ways of improvement in the
 Russian labour market with
 emphasis on the shadow
 employment**

NUPI-rapport nr. 273
 Oslo: NUPI 2003
 70 s. ISBN 8270021849

Beevor, Antony

Berlin. Nederlaget 1945

Oslo: Damm Forlag 2003
 543 s. ISBN 8249607058

Berglund, Sten & Kjetil Duvholt (red.)

**Baltic democracy at the
 crossroads**

Kristiansand: Høyskoleforlaget
 2003, 284 s. ISBN 8276345212

Godal, Ingvald

**Tsjetsjenia – Der enkene blir
 selvmordsbombere**

Trondheim: Communicato Forlag
 384 s. ISBN 8292400079

Godzimirski, Jakub M. (red.)

**The Russian Federation – Ten
 Years of Statehood: What Now?**

Oslo: NUPI 2003
 210 s. ISBN 8270021954

Grønningsæter, Arne

**Great expectations: social
 exclusion and social policy in
 Estonia and Latvia: a summary**

Fafo-report No. 410
 Oslo: Fafo 2003
 47 s. ISBN 8274223993

Jeppesen, Morten

**Partnership and Discord. Russia
 and the construction of a post
 Cold War security architecture
 in Europe 1991–2000**

NUPI-rapport nr. 276
 Oslo: NUPI 2003
 114 s. ISBN 8270021962

Mannes, Siri Lill

**Livvakt i helvete. Aleksandr og
 krigen i Tsjetsjenia**

Oslo: Kagge Forlag
 ISBN 8248903702

Terray, László G.

**Et liv i grenseland: Gisle
 Johnson (1876–1946): et liv for
 Israel i Romania og Ungarn**

Oslo: Lunde 2003
 231 s. ISBN 8252045375

Thim, Karin

**Turen går til Kroatia og Slove-
 nia**

Oversatt av Dag Biseth, norsk
 tilretteleggelse ved Aschehoug
 Oslo: Aschehoug 2003
 132 s. ISBN 8203228585

SVERIGE:

Agrell, Wilhelm

De trettio samurajerna

Stockholm: Tiden 2003

200 s. ISBN 9188879283

André, Gunnar (red.)

Utvecklingen i Polen

Stockholm: Kungl. Skogs- och

Lantbruksakademien 2003

146 s. ISBN 9189379586

Hedlund, Stefan (red.)

Will Putin make a difference?

Uppsala: Dept. of East European
Studies, Uppsala universitet 2003

51 s. ISSN 1103354178

Kertész, Imre

Mannen utan öde

Översatt av Maria Ortman

Stockholm: Pan 2002

206 s. ISBN 9172633336

*Lundén, Thomas & Tommy Book
(red.)*

**Det bergiga Balkan:
konflikternas halvö**

Stockholm: Svenska sällsk. för
geografi och antropologi 2003

205 s. ISSN 00440477

*Matalon Lagnado, Lucette & Sheila
Cohn Dekel*

**Eldens barn: sanningen om
doktor Josef Mengele och
tvillingarna i Auschwitz**

Översatt av Louise Moëll

Malmö: Richter 2003

341 s. ISBN 9177152794

Puisans, Tadeuss (red.)

**Unpunished crimes: Latvia
under three occupations**

Översatt av Vaiva Pukite

Stockholm: Memento 2003

300 s. ISBN 918711447-X

Riegert, Kristina

**The image war: Nato's battle for
Kosovo in the British media**

Stockholm: Styrelsen för
psykologiskt försvar 2003

168 s. ISBN 9176683346

Szpilman, Wladyslaw

Pianisten

Översättning av Ingela Bergdahl

Malmö: Bra böcker 2003

237 s. ISBN 9170020442

Wahlöö, Claes

**Tre oceaner, en dag: reportage
om ryska Andra
stillahavseskaderns resa till
och undergång vid Tsushima
1904–1905**

Lund: Domus propria 2003

445 s. ISBN 9163139073

Nordisk Øst-forum, årgangen 2003

1-2003

- 3 **Forord**
- 5 **Sankt Petersburg – 300 år**
Peter Ulf Møller og Rikke Haue
- 9 **Sankt Petersburgs
grundleggelse og tidlige
historie**
Hans Bagger
- 29 **En politikk basert på minner: St.
Petersburgs trehundreårs-
jubileum**
*Pertti Joenniemi og Vjatsjeslav
Morozov*
- 49 **Sankt Petersburg – en by af
føderal betydning**
Lars P. Poulsen-Hansen
- 65 **Demokrati och nostalgi i Central-
och Östeuropa**
Joakim Ekman och Jonas Linde
- 85 **Rosa Luxemburg, nasjonalitets-
spørsmålet og polsk selv-
stendighet**
Tanja Storløkken
- 109 **Velkommen til Internett**
Bokomtaler
- 113 **Pains of Partition. Nationalism,
National Identity, and the
Military in Post-Soviet Russia**
Recenserad av Johan Öhman
- 116 **Kazakhstan – Hvor bjergene er
høje og steppen bred**
Omtalt av Bergljot Hovland
- 119 **Russia: More different than
most**
Recenserad av Björn Badersten
- 122 **Women after Communism. Ideal
images & real lives**
Omtalt af Brit Aaskov Kaznelson
- 124 **Russia's Potential in the 21st
Century**
Omtalt af Mette Skak
- 126 **Russia and Europe: Putin's
Foreign Policy**
Recenserad av Timo Hellenberg
- 131 **Russia's Attitudes Towards the
EU: Political Aspects**
Omtalt av Per Kristian Aale
- 133 **Regionernes Rusland**
Omtalt av Helge Blakkisrud
- 137 *Nye bøker i Norden*

2-2003

- 147 **Forord**
- 149 **Kart over kvasistater**
- 151 **Kvasistater i internasjonal
politikk**
Pål Kolstø
- 173 **Statsprosjektet som sikkerhets-
politikk – den västbalkanska
utmaningen**
Johan Larsson
- 193 **Kosovo: Fra undertrykt provins
til internasjonalt protektorat**
Lene Mosegaard
- 209 **Kvasistater i Eurasien**
Svante Cornell

- 223 **Multilaterale institusjoner og kvasistater**
Indra Øverland
- 237 **«De svagaste av de svaga» – Abchazien och Transnistrien som kvasistater**
Andreas Johansson och Johnny Rodin
- 257 **Nagorno-Karabach: kvasistat eller Armeniens maktcentrum?**
Svante Cornell
- 269 **Är kvasistaterna här för att stanna?**
Kerstin Nyström
- 275 *Velkommen til Internett*

Bokomtaler
- 279 **Nations and nationalism in East-Central Europe, 1806–1948**
Omtalt av Elisabeth Bakke
- 282 **Sentral-Europa og Baltikum etter 1989**
Recenserad av Henri Vogt
- 286 **Rumänien och demokratins förutsättningar**
Omtalt av Jardar Seim
- 289 **A Slavic Triangle? Present and Future Relations Between Russia, Ukraine and Belarus**
Omtalt av Kristian Åtland
- 292 **(Re)making of a place and nation: Gagauzia in Moldova**
Omtalt af Allan Have Larsen
- 295 **Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede**
Recenserad av Gudrun Persson
- 297 **Lad os blive som solen. Den russiske sølvalder 1890–1917. En litteraturhistorisk fremstilling**
Recenserad av Lars Kleberg
- 301 *Nye bøker i Norden*
- 3-2003**
- 309 **Forord**
- 311 **Rusland og WTO**
Jens-Jørgen Jensen
- 329 **Da smør var guld. Andelsmejeribevægelsen i Vest-sibirien, 1902–08**
Inge Marie Larsen
- 349 **Marknadsanpassning hos företag i Viborg. Reglerings- og styrningsteorier inom forskningen i postsocialism**
Riitta Kosonen
- 371 **Kirke og stat i Romania før og etter 1989**
Sabrina P. Ramet
- 393 **Föräldralösa barns oppväxtmiljö i Lettland**
Thomas Strandberg
- 407 **Pjotr Tkatsjov – den første bolsjevik?**
Bjørn Nistad
- 427 *Velkommen til Internett*

Bokomtaler
- 431 **Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads**
Anmeldt af Mette Skak
- 438 **The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe**
Omtalt av Pål Kolstø

- 441 **Den ryska idén. Min syn på Rysslands historia**
Omtalt af John Lind
- 443 **Nordkaukasus – folk og politik i en europæisk grænseregion**
Omtalt av Julie Wilhelmsen
- 447 **Hot, identitet og historiebruk**
Omtalt av Andreas Selliaas
- 451 **Kysen i Ryssland**
Recenserad av Elina Kahla
- 454 **Arbeiderhistorie 2002: Norge og Russland/Sovjetunionen**
Omtalt av Dina Roll-Hansen
- 457 **Udviklingen i Rusland, Polen og Baltikum. Lys forude efter ændringen af det økonomiske system**
Omtalt av Hermann Smith-Sivertsen
- 459 *Nye bøger i Norden*
- 4-2003**
- 467 **Forord**
- 469 **Rundt om bogen – under sovjetmagten og i reformernes turbulens**
Helle Dalgaard
- 487 **Begrepslig förvirring och ryskt civilt samhälle**
Pelle Åberg
- 503 **Hur ryssar presenteras i TV-dokumentärer i Finland. Ett sätt att konstruera etnicitet.**
Helena Jerman
- 519 **Nasjonale republikker i Sentral-Asia: sovjetisk politikk og lokale forutsetninger**
Arne Haugen
- 537 **Glimt fra Romanias åndsliv**
Tor Martin Møller
- 551 **Serbia etter Milosevic**
Ognjen Pribicevic
- 561 **Velkommen til Internett**
Bokomtaler
- 565 **Dostojevskijs sidste rejse. En personlig beretning om et lands forvandling**
Recenserad av Disa Håstad
- 568 **Hos de røde - om at filme sovjetmennesker**
Omtalt av Bjørn Sørenssen
- 570 **Eurostories - Reiser i Øst-Europa**
Omtalt av Martin Paulsen
- 572 **Being Positive. Perspectives on HIV/AIDS in the EU's Northern Dimension and Finland's Neighbouring Areas**
Omtalt av Harald Siem
- 574 **Kosovos mange ansigter**
Recenserad av Jessica Johnsson
- 577 **Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus - Cases in Georgia**
Omtalt av Åse Berit Grødeland
- 580 **L'etat, c'est pas moi: Reframing citizenship(s) in the Baltic republics**
Omtalt af Lars Johannsen
- 582 **Rasstreljannaja semja (istoritsjeskie otsjerki o kolskikh saamakh)**
Omtalt av Jens Petter Nielsen
- 585 *Nye bøger i Norden*
- 589 *Årgangen 2003*

Norsk Utenrikspolitisk Institutt
flytter inn i nye lokaler 15. desember 2003
C.J. Hambros plass 2 D

Postadresse: Pb 8159 Dep 0033 Oslo

Telefon: [+47] 22 99 40 00

E-post: info@nupi.no

For nærmere informasjon www.nupi.no

Forord

Rundt om bogen – under sovjetmagten og i reformernes turbulens

Helle Dalgaard

Begreppslig förvirring och ryskt civilt samhälle

Pelle Åberg

Hur ryssar presenteras i TV-dokumentärer i Finland. Ett sätt att konstruera etnicitet.

Helena Jerman

Nasjonale republikker i Sentral-Asia: sovjetisk politikk og lokale forutsetninger

Arne Haugen

Glimt fra Romanias åndsliv

Tor Martin Møller

Serbia etter Milosevic

Ognjen Pribicevic

Velkommen til Internett

Bokomtaler

Nye bøker i Norden

Årgangen 2003

ISSN 0801-7220

9 177080 11722005